

IZVORNI ZNANSTVENI RAD

UDK: UDK: 339(497-15)"18"(093) / PRIMLJENO: 18. studenog 2019.

Ibrahim-alemdâr Pinjo, Jeftan Kovačević i sarajevska izvozna trgovina preko Dubrovnika (cca 1824 — 1825)

NENAD FILIPOVIĆ

Orientalni institut, Univerzitet u Sarajevu

Desanki Kovačević-Kojić, miloj teta-Cici, sa najboljim željama, te uspomeni počivšeg Vljaka Kovačevića (u. 1993. u Sarajevu) u kući čijeg "deda" u Duvnu Vasilj Popović je pronašao, 1913. g., trgovačke teftere i pisma

U radu se, metodom ekonomske mikrohistorije, analizira jedno pismo sarajevskog prvaka Ibrahim-alemdâra Pinja, koje se može datovati ili u 1824. ili u 1825. godinu. Tim pismom Pinjo preporučuje sarajevskog pravoslavnog trgovca Jeftana Kovačevića, rodnom Mostarca, carinicima u osmanskoj carinarnici i zakupcima te carine Resulbegovićima da naprave povlastice Jeftanu u izvozu zečine preko dubrovačke luke. Pored osvrta na stanje očuvanosti i proučenosti osmanskih ličnih, porodičnih i privatnih arhiva u BiH, daje se kritičko izdanje osmanskog originala pisma i komentarisani prevod istog na bosanski/srpski/hrvatski jezik. U okviru boljeg razumijevanja izvora, dat je pregled biografije Pinjove i Kovačevićeve. Istražena je ekonomska, politička i društvena uloga janičara u Sarajevu u prve tri decenije XIX vijeka, kao i fenomen pravoslavnih trgovačkih dijasporâ porijeklom iz Bosne i Hercegovine u istom periodu. Rad se osvrće na izradu, trgovinu i izvoz krznjenih sirovina, poluproizvoda i gotovih predmeta u Bosni i na Balkanu u XVIII i XIX vijeku. Posebno je prikazan promet zečinom i mjesto Bosne u premodernoj globalnoj razmjeni te značaju bosanskih sirovina za evropsku proizvodnju filca i šeširâ (1550 — 1880). Sistem unutrašnjih i vanjskih carina u osmanskoj Bosni te mjesto tog sistema u prometu bosanskim krznom su, isto tako, predmet rada. Pokazuje se da Dubrovnik, i poslije pada Republike, ostaje važna izvozna luka za Bosnu i Hercegovinu.

KLJUČNE RIJEČI: Ibrahim-alemdâr Pinjo, Jeftan Kovačević, Sarajevo, Dubrovnik, Mostar, Trebinje, zvjerka, zečina, carine, Andrija Luburić

U velikoj zbirci osmanskih dokumenata Andrije Luburića u Državnom arhivu u Beogradu nalazi se jedno privatno osmansko pismo Ibrahim-alemdâra Pinja, Pinja Bajraktara narodne usmene predaje, sarajevskog janičarskog prvaka, javne ličnosti i poslovnog čovjeka, posjećenog, sultanovim odobrenjem i vezirskom naredbom, početkom 1827. godine.¹ Pismo se može datovati dvojako: 12. X 1824. g., odnosno 7. IV 1825. g., a razlozi za takvo datovanje su izloženi u radu. Pinjo je svoje pismo uputio carinicima na trebinjskoj carini (*gümrük* i *bâc*) – ponajprije nekom pripadniku trebinjske begovske kuće Resulbegović čiji su članovi, kroz XVIII i prvu polovinu XIX vijeka, često bili državni službenici zaduženi za prikupljanje regalnih nameta (*emin*) odnosno zakupci istih tih prihoda (*mültezim*). Luburićeva zbirka, naime, sadrži veliki broj dokumenata koji se odnose upravo na kuću Resulbegovića. Pismo sadrži prvorazredne podatke o poslovnoj i drugoj saradnji sarajevskih janičarskih

- 1 Autor duguje posebnu zahvalnost gosp. Miroslavu Perišiću i upravi Državnog arhiva u Beogradu za dozvolu za rad na ostavštini Andrije Luburića te gđi Enisi Hubanić-Alomerović, orijentalisti pri Državnom arhivu u Beogradu, na svesrdnom angažmanu prilikom rada u istom arhivu, u jesen 2018. godine. Blagodarni smo i gđi Petri Ćurčić te gđi Ratki Bjelanović koje su nam bile od svake pomoći prilikom rada u čitaonici Državnog arhiva. Osoblje biblioteke Državnog arhiva te Univerzitetske biblioteke “Svetozar Marković” u Beogradu blagovremeno nam je dostavljalo knjige i periodiku bez kojih bi rad na determinaciji mikrotoponima Stare Hercegovine i rjedih antroponima u Luburićevim dokumentima bio daleko duži, ako ne i nemoguć. U Beogradu su nam, na razne načine, izlazili u susret gđa Agnes i gosp. Pero Rakočevići, gđa Olga Zirojević, gđa Radmila i gosp. Aleksandar Fotići, gđa Marcella Caterini, gđa Desanka-Cica Kovačević-Kojić, na čemu im hvala. S tugom i poštovanjem pominjemo se sjeni dragih nam počivših beogradskih *Sarajacâ*: gđe Dušanke-Duške Krstaić-Vidović i gosp. Žarka Vidovića te gosp. Predraga-Brace Palavestre. U Sarajevu, gđa Mubera Bavčić, voditelj Biblioteke Orijentalnog instituta, i gđica Lamija Hatibović, iz iste biblioteke, gđa Andrea Dautović, voditelj biblioteke Zemaljskog muzeja BiH, gosp. Osman Lavić, direktor Gazi Husrev-begove biblioteke, stajali su nam, svakodnevno, na usluzi i bez njihovog napora u nabavci rjeđe literature ovaj rad bi bio vremenski mnogo duže pisan. Gđa Gabriella Schubert, prof. emerita Univezitetu u Jeni, pomogla nam je u nabavci jedne rijetke publikacije na njemačkom jeziku. Uprava Orijentalnog instituta na čelu sa gosp. Adnanom Kadrićem odobrila nam je prijeko nužno istraživačko odsustvo. Pored toga, autor izražava zahvalnost svojim kolegama i višedecenijskim prijateljima, vrsnim orijentalistima i osmanistima te historičarima, gđi Fazileti Hafizović, gđi Azri Gadžo-Kasumović, gđi Kerimi Filan, gđi Sabaheti Gačanin, gđi Sonji Dujmović na naučnim i stručnim savjetima te na kolegijalnoj podršci i razumijevanju.

prvaka i pravoslavnih potrgovčeniĥ ćurĉija-krznara, o bosanskoj izvoznoj trgovini, o ulozi Dubrovnika kao još uvijek vaŹne trgovaĉke luke i poslije propasti Dubrovaĉke Republike, o izvoznoj krznarskoj robi, o trgovaĉkim migracijama u Bosni i Hercegovini i okolnim zemljama, o carinama, o valutnim kursovima, o nivou pismenosti bosanskog gradskog Źivlja sagledanoj kroz rijedak saĉuvani primjerak privatnog lokalnog poslovnog pisma na osmanskome jeziku, o karakteru govornog i pisanog osmanskog jezika u Bosni poĉetkom XIX vijeka, itd. Kako je ovo pismo znaĉajan izvor odluĉili smo se da ga kritiĉki izdamo, ponudimo prevod i detaljnu historijsku analizu njegovog sadrŹaja. Da bi vrijednost pisma bila potpuno shvaćena, bilo je nuŹno dati osvrt na stanje (ne)oĉuvanosti te (ne)istraŹenosti liĉnih, porodiĉnih i privatnih osmanskih arhiva i zbirki u BiH, te osvrt na osmanske dokumente iz zbirke Andrije Luburića, kao uvod samom izdanju i analizi isprave. Slijedi kritiĉko izdanje, prevod i historijska analiza isprave.

/ O liĉnim, porodiĉnim i privatnim osmanskim arhivima i zbirkama u BiH

Osmansku Bosnu prouĉavalo se i prouĉava se, prije svega, na osnovu graĊe koju nude institucionalni arhivi, ukoliko se zadrŹimo samo na arhivalijama, a ostavimo po strani narativne izvore, epigrafske spomenike, zapise usmene tradicije i drugu etnološku graĊu, trodimenzionalne predmete-muzejske artefakte, itd. IstraŹivanja su se gotovo uvijek usredsreĊivala na javnu te javno-pravnu graĊu nastalu odnosno ĉuvanu u kancelarijama centralnih vojno-administrativnih organa (npr. vladarski Dĭvĭn),² lokalnih vojno-administrativnih organa (npr. Bosanski dĭvĭn),³ Źerijatskih sudova,⁴ vakufskih-zaduŹ-

2 Up. Nenad Filipović, "Porte", *Europe, 1450 to 1789: Encyclopaedia of the Early Modern World*, ed. Jonathan Dewald, (New York: Charles Scribner's Sons), 2004.

3 Up. Hazim Źabanović, "Bosanski Divan", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, XVIII–XIX, 1968–69, pp. 9–45, (dalje: *Prilozi za orijentalnu filologiju=POF*); Azra GadŹo-Kasumović, "Funkcija Osmanskog valije u Bosanskom ejaletu i dokumenti koje je izdavao", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, XXXIII, 2012, pp. 5–58, (dalje: *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke=AGHBB*).

4 O sidŹilima-djelovodnim protokolima Źerijatskih sudova (osm. *sicillĭt-i Źer'iyje*) vid. Fehim DŹ. Spaho, "Arhiv Orijentalnog instituta u Sarajevu", *POF*, XXV, 1975, pp. 30–41, na pp. 34–35; HatidŹa Ćar-Drnda, "Zbirka SidŹila Gazi Husrev-begove biblioteke", *AGHBB*, XIII–XIV, 1987, pp. 53–67; eadem, "Źerijatski sidŹili i njihova zastupljenost u Bosni i Hercegovini", *AGHBB*,

binskih⁵ te manastirskih i crkveno-opštinskih ustanova.⁶ Paradoksalno, iako je u Bosni i Hercegovini⁷ sačuvana najveća skupina porodičnih, privatnih i ličnih arhiva sa osmanskim dokumentima uopšte, ta građa se upravo najmanje proučavala, jer su osmanisti izvornu osnovu svojih istraživanja pronalazili u ranije pobrojanim vrstama vrelâ. Građa pohranjena u turskim arhivima pretežno je vojno-administrativnog, sudskog, vakufskog porijekla, dok su osmanski fondovi u zapadnim arhivima ponajviše posljedica diplomatskih veza te je to građa, opet, javno-pravne prirode. Jedini značajan osmanski arhiv privatnog karaktera koji se čuva u Turskoj su dijelovi arhiva Topkapi-saraja, ali je to, ujedno, i dinastički arhiv.⁸

XXI–XXII, pp. 85–94; Azra Gadžo-Kasumović, “O sidžilima u Gazi Husrev-begovoj biblioteci”, *ibid.*, pp. 41–84. Mnogo manje su i izdavani i proučavani pojedinačni kadijski dokumenti.

- 5 Npr. Sarajevo, Muzej grada Sarajeva, *Orijentalna zbirka*, Inv. № 19, *Defter zakupninâ Gazi Isa-begovog vakufa u Sarajevu*, upisi datiraju u rasponu 1815 – 1844. Još 1989. g. transliterisali smo taj veliki defter, od preko 100 listova sidžilskog formata; on je temelj naše rukopisne monografije o Gazi Isa-begovom vakufu u Sarajevu u XIX vijeku za koju ne uspijevamo da nađemo zainteresovanog izdavača.
- 6 O manastirskim arhivima vid. Josip Matasović, “Fojnička regesta”, *Spomenik SKA, LXVII*, (Beograd i Sremski Karlovci: Srpska manastirska štamparija za SKA), 1927, pp. 61–432. O crkveno-opštinskim pisarnicama i arhivima zaostalom iza njih vid. Vladislav Skarić, “Srpski pravoslavni narod i crkva u 17. i 18. vijeku”, *Izabrana djela, II, Prilozi za istoriju Sarajeva*, ed. Milorad Ekmečić, Kulturno nasljeđe, (Sarajevo: Veselin Masleša), 1985, pp. 5–158, na pp. 130–33, 141–58, (prvi put objavljeno 1928. g.); idem, “Turski dokumenti o srpsko-pravoslavnom narodu i crkvi u Sarajevu”, *Izabrana djela, II, Prilozi za Istoriju Sarajeva*, ed. Milorad Ekmečić, Kulturno nasljeđe, (Sarajevo: Veselin Masleša), 1985, pp. 262–69, (prvi put objavljeno 1938. godine).
- 7 Vid. npr. Rašid Hajdarović, “Orijentalna zbirka Arhiva grada Sarajeva”, *Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, II, 1962, pp. 101–12, na pp. 101–06, (dalje: *Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*=GAD BiH), navodi da Arhiv posjeduje zbirke i pojedinačne dokumente koji se odnose na porodice Šerifića-Fadilpašić, Bakarija-Bakarević, Glodo-Svrzo-Imaretlija, Saračević, Merhemić, Odžaktan, Misirlija-Misirlić, Mutevelić, Džino, Halilbašić, Handžić, Sočo, Hadžišabanović, Defterdarija, Zildžić. Kasnije je Arhiv grada Sarajeva, upravo najviše zaslugom Hajdarevićevom, otkupio još i druge značajne porodične arhive, npr. arhive trgovačkih porodica Kumašin i Kabadaja. Još o bosansko-osmanskim porodičnim arhivima vid. Nenad Filipović, “Jedan hudždžet (*Hüccet*) o ostavini iza Osman Mazhar-paše Sulejmanpašića-Skopljaka”, *POF, LXII*, 2012, pp. 215–37; Azra Gadžo Kasumović, “Bosanski tvrđavski čuvari-mustahfizi”, *AGHbB, XXXIX*, 2018, pp. 81–102, na pp. 86–94, 99, 102, o dokumentima ljubuške porodice Čerimović. Rad, inače, predstavlja važan doprinos poznavanju ustanove *mustahfizâ* na nivou cjelokupne osmanistike.
- 8 O tome vid. M. Çağatay Uluçay, *Osmanlı Sultanlarına Aşk Mektupları*, (İstanbul: Şaka Matbaası), 1950; idem, *Harem'den Mektuplar*, *Türk Tarih Kurumu*, VII/56, (İstanbul: Vakit Matbaası), 1956.

S druge strane, bosanska novovjekovna slovenska, gotovo uvijek ćirilčna, građa privatnog, ličnog te porodičnog, karaktera relativno je dobro istražena sa publikacijama koje su postale klasici u historiografijama bivše Jugoslavije,⁹ a metodi te škole su obnovljeni, ali i produbljeni te prošireni, u nekim novijim publikacijama iz bosansko-hercegovačke historiografije.¹⁰ To se posebno odnosi na pravoslavni, kasnije srpski¹¹ patricijat kome pripada pretežni dio građe obrađivane u netom citiranim radovima (nn. 8—9). Građe zaostale iza katoličkog, kasnije hrvatskog stanovništva – s izuzetkom bosanskih franjevaca koji su detaljno i dokumentovani i istraživani, ali je njihova građa institucionalnog karaktera – ima, ali ona nije istraživana.¹² Usljed te neistraženosti perpetuira se mitologem o nestanku katoličkog poslovnog sloja u Bosni iza 1697. godine, a to je samo dio velikog mitologema o “egzodusu bosanskih katolika” i “dramatičnom demografskom padu katolika” iza 1697. godine.¹³ Suprotno tome, u

- 9 Vladislav Skarić, *Iz trgovačkih tevtera i pisama. Tevter Nikole Pavlovića i pisma Miće Hadžiavakumovića, trgovaca u Sarajevu*, (Zagreb: Privrednik), 1914, preštampano u: idem, *Izabrana djela*, I, pp. 313–55; Vladimir Čorović, “Bosansko-hercegovački trgovci u Dalmaciji (Prilog sarajevskoj trgovini s kraja XVIII veka)”, *Godišnjica Nikole Čupića*, XXXV, 1923, pp. 212–23, (dalje: *Godišnjica Nikole Čupića*=GNČ); Vasilj Popović, “Trgovina Budimlića u prvoj polovini XIX. stoleća”, *Narodna starina*, VI/14, 1927, pp. 59–70; idem, “Jedan spor o trgovačkom nasljedstvu sarajevskih Miletića s kraja 18. veka”, GNČ, XLII, 1933, pp. 182–89; Ibrahim Tepić, “Trgovina Despića u prvoj polovini XIX vijeka (Prilog proučavanju nastanka buržoazije u Bosni i Hercegovini)”, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XX, 1972–73, pp. 65–100, (dalje: *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*=GID BiH).
- 10 Hana Younis, *Daša Jelić. Pogled u život jeđne žene u posljednjim decenijama osmanske uprave u Sarajevu*, (Beograd: Everest Media), 2016; eadem, *Od dućana do pozorišta. Sarajevska trgovačka elita 1851–1878*, (Sarajevo: Institut za historiju), 2018; eadem, *Svakodnevi život u Sarajevu (1850–1878.)*, (Sarajevo: Centar za osmanističke studije), 2019.
- 11 O prelazu iz identitarnog obrasca pravoslavac u obrazac *Srb* in vid. Vladislav Skarić, “Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije”, *Izabrana djela*, I, pp. 27–311, na pp. 246–47. Skarić je ispravno pisao *Vlah* a ne *vlah*, što će potvrditi kasnija autoritativna istraživanja Ivana Božića, Sima M. Ćirkovića, Dušanke Bojanić, Đurđice Petrović.
- 12 Stipo Manderalo, “Livanjski Kujundžići”, *Glasnik Zemaljskog muzeja, Ethnologija*, n. s., XLVIII – XLIX, 1996 – 99, pp. 187–216, na pp. 192–97 (dalje: GZM, E), gdje su navedeni katolički trgovački rodovi Jurkići, Jazve, Dogići, Marjanovići-Tadići, Badrovi, Kaići i važne napomene o njihovim papirima. Još vid. Popović, “Trgovina Budimlića”, pp. 65, 67. Cf. Tepić, “Trgovina Despića”, p. 82. Još vid. Vladimir Matijašević, *Baltići (Balte-Dobrete). Njihova prava i njihova povijest*, (Zagreb: Tiskara “Merkantile” GJ. Jutriša i drugovi), 1929, o privatnom osmanskom arhivu jedne velike katoličke seoske zadruge (cca 1700 – 1860) iz srednjobosanske Vrhovine.
- 13 Rodonačelnici ovog mita su Batinjić i Jelenić, a najsofisticiranija verzija se nalazi u: Srećko M. Džaja, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine. Predemancipacijski period 1463–1804*,

Holokaustu su izgubljeni, moglo bi se reći, svi privatni arhivi poznatih porodica i članova sarajevske i/ili bosanske jevrejske sefardske zajednice. Da se zaista radilo o značajnoj građi potvrđuju usmena saopštenja rijetkih pojedinaca koja smo bili u stanju prikupiti tokom osamdesetih godina XX vijeka.¹⁴ Isto tako, slučajni nalazi samo nagovješćuju stepen gubitka, kao svojevremeno otkriće pisama na *ladino* dijalektu španskog jezika pisanih kurzivnim *rašī*-pismom¹⁵ koja je početkom šezdesetih godina XX vijeka u sarajevskim muslimanskim porodicama Svrzo i Kumašin pronašla pok. Ljubica Mladenović,¹⁶ nekada kustosica i direktorica Muzeja grada Sarajeva. To su pisma¹⁷ koja su iz Metkovića¹⁸

prev. Ladislav Z. Fišić, (Sarajevo: Svjetlost), 1992, pp. 127, 131–32, 141–48. Takode vid. Ivan Lovrenović, *Unutarnja zemlja. Kratki pregled kulturne povijesti Bosne i Hercegovine*, (Zagreb i Sarajevo: Synopsis), 2010, pp. 166–68 koji nudi modernizovanu žurnalističku verziju mita u sklopu tzv. “konsocijalnog nacionalizma s ljudskim likom” i meke opozicije Tudmanu te tudmanizma posljednje decenije XX i prve decenije XXI vijeka. Cf. Aladin Husić, “Demografski i konfesionalni trendovi u srednjoj Bosni od početka 17. do sredine 19. stoljeća”, *POF*, LXVII, 2017, pp. 139–68, na pp. 151–55, gdje je pokazano da se iz čitave Bosne, 1697. g., moglo iseliti maksimalno do 23.600 duša. U literaturi se operisalo sa fantastičnim brojkama 100.000 – 200.000 duša (Batinić, Jelenić, Mandić) odnosno 40.000 duša (Prelog, S. M. Džaja).

- 14 Pok. dr. Oskar Danon potvrdio nam je da se u njegovoj porodici u Sarajevu čuvao veliki dio arhive trgovačkih kuća Danon i Baruh te lične arhive njegovog pretka Javer-efendije Baruha koji je bio veoma uticajna ličnost u Istanbulu u vrijeme sultana Abdulaziza (1861 – 1876). O Baruhu kao znalcu osmanskog jezika vid. dr. Moritz Levy, *Sefardi u Bosni*, prev. Ljiljana Masal, (Sarajevo: Bosanska biblioteka), s. a., pp. 85–86. Pokojni prim. dr. Lonika Finci-Musafija te njen muž prof. dr. Žak Finci znali su da su, do 1941. godine, postojali bogati privatni i lični arhivi jevrejskih sefardskih porodica Salom-Uščuplija, Sumbul, Musafija, Alkalaj i Kajon (Sarajevo), Finci i Altarac (Travnik i Dolac kod Travnika), Sarafić i Poljokan (Banja Luka). Sve su te porodice bile usko povezane višestrukim ženidbenim i drugim porodičnim vezama i činile su, prema mišljenju pokojnih Fincijevih, oko 70% bosanske sefardske plutokratije.
- 15 Vojislav Bogičević, *Pismenost u Bosni i Hercegovini. Od pojave slovenske pismenosti u IX v. do kraja austrougarske vladavine u Bosni i Hercegovini 1918. godine*, Kulturno nasljeđe, (Sarajevo: Veselin Masleša), 1975, pp. 212–13.
- 16 Up. Ljubica Mladenović, *Gradansko slikarstvo u Bosni i Hercegovini u XIX veku*, Kulturno nasljeđe, (Sarajevo: Veselin Masleša), 1982, pp. 71–83, 117–28, gdje su kulturna i socijalna dimenzija nastanka gradanskog portreta u nas prikazani na izuzetan, interdisciplinaran, način.
- 17 Pisma su do 1992. godine bila dio neregistrovane građe Muzeja Jevreja (dio Muzeja grada Sarajeva). Za gđicu Vedranu Gotovac, nekada kustosicu Muzeja Jevreja te autoricu vrsne monografije o bosankim sinagogama, i pisca ovog rada pisma je prevodio 1986. godine pok. gosp. Iso Kabiljo. Na postojanje pisama pažnju nam je skrenula pok. gđa Ljubica Mladenović.
- 18 O usponu Metkovića u XIX vijeku, posebno poslije 1850. odnosno 1863. g. vid. Younis, *Od dućana*, pp. 105, 128, 143, 146, 167, 173–75, 255. Up. Aleksandar F. Giljferding, *Putovanje po Hercegovini, Bosni i staroj Srbiji*, prev., kom. i bilj. Branko Čulić, Kulturno nasljeđe, (Sarajevo:

Glodama i Svrzama¹⁹ te Kumašinima pisali,²⁰ oko polovine XIX vijeka, trgovac i komisionar Merkado te njegov sin Merkadić.²¹

/ Značaj zbirke osmanskih dokumenata Andrije Luburića

Poznato je da je osmanska građa za historiju Bosne i geografski-distribuciono neravnomjerno sačuvana. Najviše takve građe sačuvano je za Sarajevo i Mostar sa njihovim širim okolinama. Nekada je i Travnik bio dobro zastupljen, ali je agresorska paljevina Orijentalnog instituta, 17. v 1992. godine, taj fond u ogromnoj mjeri smanjila.²² Mnogo manje su u našim zbirkama zastupljeni ostali

Veselin Masleša), 1973, pp. 326–27, o opadanju splitsko-sarajevskog karavanskog drumu preko Livna usljed uspona Metkovića. O splitsko-sarajevskom karavanskom drumu vid. Kreševljaković, *Hanovi*, pp. 127–33; Ćiro Čičin-Šain, “Pisma Marka Kavanjina splitskog trgovca iz prve polovine XVII stoljeća”, *Starine JAZU*, XLIX, 1959, pp. 105–226, na pp. 106–07.

- 19 O genealoško-nasljednoj vezi te dvije porodice vid. Hajdarović, “Orijentalna zbirka”, pp. 105–06.
- 20 Naravno, bilo bi dragocjeno znati da li je neko ta pisma Glodama i Svrzama te Kumašinima čitao i prevodio, ili su oni znali ladino pa su ih sami čitali. Uobičajeno je bilo da Sefardi sa muslimanima pismeno saobraćaju na osmanskom jeziku, te se može pretpostaviti da su i Merkado i Merkadić imali ili osnovno znanje osmanskog jezika ili su mogli sebi priuštiti pisara za osmanski jezik. To bi bila indirektna potvrda da je neko među Glodama odnosno Svrzama te Kumašinima znao ladino i *rašī*-pismo, jer bi im, inače, njihovi sefardski poslovni partneri pisali na osmanskom i arapskim pismom.
- 21 Ugledni sarajevski advokat pok. dr Ante Merkadić, rodom iz Metkovića, saopštio nam je da su njegovi preci Merkado i Merkadić doselili iz Sarajeva u Metković iza 1850. godine kada je sarajevska trgovina sa Dalmacijom “okrenula” na Metković. Već je Merkado sin Merkadić prešao na katoličku vjeru, što je dr. Merkadiću pomoglo da sačuva glavu tokom Holokausta u NDH. Dr. Merkadića smo mogli intervjuisati još 1981. godine zahvaljujući posredovanju naše, sada već umrle, rodice dr. Vasvije Aganović, jedne od prvih aktivnih žena-advokata u bivšoj Jugoslaviji. Cf. Younis, *Od dućana*, pp. 93–94, 122, o istoj porodici sa varijantom *Markadić*.
- 22 Od sedamnaest sidžila travničkog kadije koji su nekada bili pohranjeni u Orijentalnom institutu sačuvan je samo jedan iz 1248 – 51 A. H. / 31. v 1832 – 17. IV 1836 A. D.. Velike travničke zbirke, ona Hasan-age Kolanije, nekada glavnog zakupnika mnogih dobara i prihoda u Bosni u drugoj polovini XVIII vijeka (u. 1799), i ona porodice Teskeredžić, pohranjene još u Zemaljskom muzeju BiH pa u Orijentalnom institutu, nestale su prije nego što su istražene. O tim zbirkama vid. Hazim Šabanović, “Turski diplomatski izvori za istoriju naših naroda”, *POF*, I, 1950, pp. 117–49, na p. 130. O Kolaniji vid. Hamdija Kreševljaković i Derviš M. Korkut, *Travnik u prošlosti 1464 – 1878 (naročito kao glavni grad Bosne 1699 – 1850)*, Biblioteka Zavičajnog

dijelovi današnje BiH odnosno historijskog Bosanskog pašaluka. Izgleda da se najmanje građe sačuvalo iz Bosanske krajine te nekih dijelova Istočne Bosne i historijske Stare Hercegovine.²³ Područja su to koja su bila izložena raznolikim unutrašnjim nemirima i ratnim događanjima od kraja XVII vijeka pa do 1878. godine, pa, ponovo, u XX vijeku (1918, 1941 — 45, 1992 — 95. g.). To je osnovni razlog gubitka većine građe sa tih područja.

Međutim, iznenađenja su uvijek moguća. Tako smo prilikom našeg rada u Arhivu Srbije u Beogradu ustanovili da taj arhiv posjeduje obilnu zbirku osmanskih dokumenata (XVII — XIX vijek) za neke dijelove historijske Stare Hercegovine (Piva, Drobnjak, Pljevlja, Nikšić, Bileća i Bilečke Rudine, Gacko i Cernica, Trebinje, Ljubinja, Nevesinje). Ti se dokumenti nalaze kao posebna zbirka u velikom arhivskom fondu-legatu koji je tadašnjem Državnom arhivu u Beogradu zavještao crnogorsko-starohercegovački starinar i skupljač narodnog blaga Andrija Luburić (Nikšić, 16. XI 1891 — Kladnica kod Sjenice, 19. III 1944).²⁴ Luburićeva ostavština sadrži brojne zapise umotvorina i etnografsku građu, više stotina starijih ćirilskih pisama (oko XVII vijek — 1867), noviju arhivsku građu (1878 — 1941).²⁵ No, u noj se nalazi i oko 700 osmanskih

muzeja Travnik, 2, (Travnik: Zavičajni muzej), 1961, pp. 143–46.

- 23 O historijskoj Staroj Hercegovini vid. Mihailo J. Dinić, *Zemlje Hercega Svetoga Save*, p. o. iz: Glas SKA, CLXXXII, 2. razr., 92/7, (Beograd: SKA), 1940; Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Djela, XIV, Odjeljenje istorisko-filoloških nauka, 10, (Sarajevo: Naučno društvo NR BiH), 1959, pp. 44–47, 136–43, 156–67, 188–97, 230–31, 233.
- 24 Luburić je svoje zbirke zavještao Državnom arhivu u Beogradu, aprila 1941, a arhiv ih je preuzeo 1948. godine. O Luburiću uopšte vid. M. Bujas, “Andrija Luburić”, *Srpski biografski rečnik*, V, Kv-Mao, edid. Čedomir Popov et alii, (Novi Sad: Matica srpska), 2011. O njegovim arhivskim zbirkama vid. Jelena Nedeljković Piper, “Zbirka Andrije Luburića”, *Arhivist*, I, 1961, pp. 27–29. O njegovom radu na narodnim umotvorinama vid. Radosav Medenica, “Andrija Luburić”, *Naša narodna epika i njeni tvorci: Crnogorsko-hercegovačka planinska oblast postojbina patrijarhalne kulture i epske pesme Dinaraca*, (Cetinje: Obod), 1975, pp. 306–73.
- 25 Npr. više pisama književnika Saita Orahovca (1909 – 1992), potpisana izrazom *Sait Kliment* – Klimenti su poznato sjeverno-albansko pleme – koja pružaju sasvim drugačije viđenje i Orahovčeve nacionalne orijentacije i njegovih političkih uvjerenja. Vid. Beograd, Arhiv Srbije, Zbirka Andrije Luburića, *Moderni dokumenti*, Fascicl II, Inv. № 309–13, 315, 336, 359, 400, (dalje: Bgd, AS, ZAL...). I među starijim ćirilskim dokumentima mogu se naći ona od važnosti, a to se posebno odnosi na starija ćiriliska pisma, npr. “Mehmed-paša Selmanović javlja Gavrilu Šibaru Suici i svim Tepčanima da nije on pogubio popa Milutina i da slobodno dođu kod njega”, Bgd, AS, ZAL, *Stariji ćirilski dokumenti*, Fasc. III, Inv. № 5; “Ibrahim Hasan Perov (sic!) javlja protopopu Nikoli i vojvodi Jakovu o otmici 700 krava i 10 ovnova koje su oteli Grahovljani sa Banjanima i moli da im se oteto vrati”, Bgd, AS, ZAL, SČD, Fasc. III, Inv. № 12; “Gligor Milićević

dokumenata (XVII — XIX vijek).²⁶ U toj se zbirci nalaze sultanske, valijske, kadijske isprave, privatno-pravni dokumenti i privatna pisma koja pokrivaju gore navedena područja. Posebno, privatna osmanska pisma sa teritorija Stare Hercegovine bacaju sasvim drugačiju svjetlost na raširenost osmanskog jezika i osmanske pismenosti te učenosti u starohercegovačkim mjestima. Luburić je sâm bio rodom iz tih krajeva, a majka mu je bila od poznatog glavarskog roda Kilibarda iz starohercegovačkog plemena Banjani,²⁷ te je dobro poznao navedene krajeve. U zbirci se nalaze brojni dokumenti o plemenskim zajednicama Nikšići, Drobnjak, Piva; o Pivskom manastiru;²⁸ o seosko-katunskim zajednicama Bileće i Bilečkih Rudina, Gatačkog polja, Lastve, Šume, Površići.²⁹ U zbirci se mogu naći i dokumenti koji se odnose na lokalitete za koje se mislilo da u njih osmanska pismenost i praksa šerijatskog prava nikada nisu ni doprli kao što su muslimanski planinštački džemati u vrhovini visoko iznad Foče u današnjoj Crnoj Gori (npr. selo Krekovci, džemat Đurevac-Čurevac, kadi luk Foča, u blizini Žabljaka).³⁰ Znatna dio zbirke predstavljaju ostaci arhivâ

moli Rada Aleksića, kapetana, da naplati 126 groša od Jova Komnenića, popa, koje duguje Vasu Sarajliji”, Bgd, DA, OAL, SČD, Fasc. III, Inv. № 24. Ovaj Vaso Sarajlija vrlo lako bi mogao biti poznati sarajevski trgovac iz XIX vijeka, Vaso Kraljević. O Kraljevićima vid. Nenad Filipović et alii, *Riznica stare Srpskopравoslavne crkve u Sarajevu*, studijski katalog izložbe, (Sarajevo: Muzej grada Sarajeva), 1986, p. 60, № 20.

- 26 Momčilo V. Žeravčić, “O Zbirci turskih dokumenata nađenih u zaostavštini Andrije Luburića”, *Arhivist*, II, 1954, pp. 61–71, daje prvi, sumarni, ali i danas korisni, pregled; idem, “Turski dokumenti u Državnom arhivu NRS”, *Istoriski glasnik*, 1–2, 1957, pp. 63–68, na p. 68.
- 27 Žeravčić, “O zbirci turskih”, p. 61.
- 28 O manastiru vid. Anika Skovran, *Umetničko blago manastira Pive*, (Cetinje i Beograd: Republički Zavod za zaštitu spomenika kulture Crne Gore i Narodni muzej), 1980, poseb. na pp. 7–38.
- 29 Beograd, Arhiv Srbije, Zbirka Andrije Luburića, *Zbirka osmanskih dokumenta* (dalje: Bgd, AS, ZAL, ZOD), Inv. № Privr. 84, predstavlja ‘uboge’ raje ‘trebinskih stranâ’ (*civâr-ı Trebin*) – danas Dživar(sko) polje, oko 5 km od Trebinja na jug prema Dubrovniku (sela Čičevo, Bihovo, Rasovac, Zgonjevi) – o popravku crkve, popraćena kadijskim zvaničnim izvještajem (*i'lâm*) i vezirskom bujuruldijom-naredbom, od mjeseca rebî'u-l-âhira 1175 A. H. / 30. X – 27. XI 1761. Radilo se o nekoj crkvi na samoj periferiji mjesta Trebinja, u jednom od prigradskih sela.
- 30 Bgd, AS, ZAL, ZOD, Inv. № Privr. 187, hudždžet-notarska isprava fočanskog kadije Abdulhamîda Hamđija, sina hafiz-Ahmed-efendije, od 25. muharrema 1262 A. H. / petak, 23. I 1846 A. D. U ispravi Sulejman, sin Džafera Kreke (nom. Kreko), oslobađa suseljane Krekovaca odgovornosti za požar u kome su mu stradale maloljetne cerke Dragija i Merjem te mu je izgorila kuća. (Obrati pažnju na starije čisto slovensko ime Dragija!). Dokument potvrđuje viši stepen šerijatsko-pravne kulture i dubinske islamizacije u planinskim zajednicama nego što je to bilo pretpostavljano u većem dijelu naučne literature. O krvnini vid. Aleksandar Matkovski, *Die-tot-Krvninata vo Makedonija i na Balkanskiot poluostrav za vreme na turskoto vladenje*, (Skopje:

nekimh grana kuće Resulbegović (npr. Defterdarevići: Salih-beg Defterdarević, Mustafa-beg Defterdarević; Hasan-beg Osmanpašić; Adem-beg Jusuf-bega Resulbegović, Arslan-beg Resulbegović i dr.)³¹ Upravo tom dijelu zbirke pripada i pismo koje objavljujemo. Zbirka posjeduje mnogo dokumenata koji se odnose na porodice iz Bileće i Bilečkih Rudina, Nevesinja, Ljubinja, Gacka sa Cernicom, Foče, Pive i Drobnjaka, Pljevalja, čak Travnika, Bos. Novog, Bos. Dubice i Bos. Kostajnice itd., ali su jedina trebinjska porodica u dokumentima ove zbirke Resulbegovići. Zato smatramo da je pismo upućeno nekom od Resulbegovića koji je bio činovnik i/ili zakupnik na Trebinjskoj baždarnici i đumruku, što potvrđuju i drugi pismu savremeni ili bliski historijski izvori. Na značaj Luburićevih osmanskih dokumenata pažnju nam je skrenula, još 1986, naš učitelj, počivša Dušanka Bojanić, na čemu smo joj i dan-dânjî zahvalni. Ona je i sâma, višekratno, sedamdesetih i osamdesetih godina XX vijeka, radila na Luburićevim dokumentima, ali prava je šteta što kao iznimni znalac osmanske diplomatike i paleografije nije objavila ništa od rezultata tih istraživanja.

/ Kritičko izdanje i prevod pisma

Prilikom kritičkog izdanja ovog pisma rukovodili smo se činjenicom da je ono napisano literarnim *koineom* osmanske poslovne pismenosti u Bosni u XVIII i XIX vijeku. Radi se o jeziku koji nije ni dijalekat osmanskog govornog jezika (*Bosna lehçesi*), a ni visoki funkcionalni stil učene proze i dvorske pismenosti (*faşih*).³² Zato smo pismo transliterisali obračavajući pažnju na jezičke osobitosti

MANU), 1973, pp. 43–62 et passim.

- 31 Žeravčić, “O zbirci turskih”, pp. 61, 66, 68–70. Još o dokumentima Resulbegovića vid. Ibrahim-beg Defterdarević, “Stare listine porodice Resulbegović”, *GZM*, IX, 1897, pp. 193–226. O Resulbegovićima vid. Vladislav Skarić, “Trebinje u 18. vijeku”, *Izabrana djela*, III, pp. 131–69, na pp. 141–45, 164–67 et passim, (prvi put objavljeno u: *GZM*, XLV/2, 1933, pp. 39–70); Mustafa Busuladžić, “Resulbegovići”, *Novi Behar*, g. XI, № 7–8, 9–11, 12, 1937, pp. 101–04, 154–56, 181–83; idem, “Osman-paša Resulbegović”, *Gajret. Kalendar za god. 1939*, (Sarajevo: Gajret), 1938, pp. 275–83; Hamdija Hajdarhodžić, “Hercegovačke porodice u XVIII vijeku (Prilog). I dio – Hercegovačke porodice od 1700. do 1714.”, *GZM*, E, n. s., XXXII, 1977, pp. 105–82, na pp. 173–77; Husnija Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine*, 2. izd., (Sarajevo: Ibn Sina), 2005, pp. 426–29.
- 32 O tome vid. Kerima Filan, *O turskom jeziku u Bosni. Studija*, (Sarajevo: Connectum), 2017, pp. 19–56 et passim.

tog *koinea*. Smatramo da odstupanja od norme visokoosmanskog funkcionalnog stila nisu izraz slabe obrazovanosti pisca odnosno njegovog slabog znanja osmanskog jezika, nego se tu radi o lokalnom poslovnom maniru pismenosti koji je međustepenica između lokalnog dijalekta i visokoosmanskog funkcionalnog stila. Osnovna zapažanja dali smo u fusnotama. Detaljna jezička analiza pisma bila bi predmet posebnog rada, veoma poželjnog zaista. Vodili smo računa i o historiji osmanskog vokalizma, budući da ovo pismo potvrđuje da su se u Bosni, još dvadesetih godina XIX vijeka, stariji i noviji osmanski vokalizam ispreplétali. Pravila arapske fleksije (*i'rāb*) su opservirana, jer Osmanlije u arapskim sintagmama nisu koristili tzv. pauzalnu formu. Grafem ۹ u funkciji veznika poglavito je razrešavan kao -*ū/-u*, a kao *ve* samo u izričitim arapskim sintagmama, u skladu sa osmanskim historijskom praksom. Prije sâme transliteracije dat je detaljan spoljno-diplomatički opis isprave, a transliteraciju slijedi prevod. Prilikom prevoda smo nastojali da isti bude jasan, ali što bliži slovu izvornika. Učestala pojava previše slobodnih, perifrastičnih, prevoda osmanskih izvora zaista obeshrabruje. Posebno kada takvi prevodi nisu popraćeni transliteracijom, ili barem faksimilima originala.

SPOLJNO-DIPLOMATIČKI OPIS ISPRAVE

Beograd, Arhiv Srbije, *Zbirka Andrije Luburića, Zbirka osmanskih dokumenata* (dalje: Bgd, AS, ZAL, ZOD), Inv. No. Priv. 208.

Privatno pismo sarajevskog janičarskog prvaka Ibrahim-alemdâra Pinja (Pinjo Bajraktar narodne poezije) u vezi sa izvozom zečine iz Sarajeva preko Trebinja i Dubrovnika. Izvoznik je pravoslavni trgovac Jeftan Kovačević, Mostarac rodom, sa radnjom u Kolobara-hanu u Sarajevu. Datum: 18. safer ili 18. ša'bân 1240 A. H. / ili utorak, 12. X 1824 A. D. (mjesec *šaffer*) ili četvrtak, 7. IV 1825. A. D. (mjesec *ša'bân*). Dimenzije: 23,3 cm × 16 cm. Pismo: čitljiv, krupan, nelijep nesh (*nesxī*) sa elementima ta'lika (*ta'liq*) i sijâkâta (*siyâqât*). Mastilo crno. Osnovni tekst: bez invokacije, osam redova. Datum: u sredini, četiri reda. Potpis, donji lijevi ugao: dva reda, bez dijakritičkih znakova. Muhur, ispod potpisa, višeučugaoni, prečnik 1.3 cm. U donjem desnom uglu, naknadna bilješka, dvoredna. Adresa, na poledini, jednoredna.

TRANSLITERACIJA

ADRESA, NA POLEDINI, U VRHU: 1 *Ĥâlâ olan Trebîn*³³ *bâc-xânesinde se'â-detlî birâderlerüm gûmrükçiyan ĥazretlerine reside bâd.*

33 U originalu: تره بين.

TEKST PISMA: 1 *Ĥālā Trebîn*³⁴ *bâc-xânesinde olan se'âdetlü gümrükçiyân-ı birâderlerimiz*³⁵ *huzûrâtı* // 2 *selâm-ı vâfiremüz iblâğla ĥâl-i xâtırlarınız*³⁶ *su'âl*³⁷ *olunduğdan sonıra*³⁸ *inhâ olunur-ki* // 3 *fi-'l-aşl Mōstârdan olub Sarâyda Qölôbâra xânında gâva*³⁹ *ticâret iden* // 4 *Qovâçevîk Yeftân Rûm ilinde cem' u iştirâ vu Sarâya getürdüğü*⁴⁰ *ma'lûmu-'l-miqdâr cild-i erneb gümrüğini*⁴¹ *temâmen*⁴² *baña ba'de-'l-edâ*⁴³ *cild-i erneb yükleri Sarâydan taĥmîl* // 5 *ü kirâciler ile Dûbra iskelesi-ne irsâl eylemişdür lâkin her bir yükünde biñ*⁴⁴ *dâneden* // 6 *ziyâde yoğdur hemân yükleri bâc-xâneñüze*⁴⁵ *gelduqlarında*⁴⁶ *her bir yük*⁴⁷ *biñ*⁴⁸ *dâne* // 7 *ĥesâbiyle gümrüğini*⁴⁹ *alub*⁵⁰ *u ziyâde ile rencide itmiyesiz zîrâ her bir yükde biñ* // 8 *dâneden ziyâde yoğdur.*

DATUM: Fî 18 s⁵¹sene 1240.⁵²

POTPIS, BEZ DIJAKRITIČKIH ZNAKOVA: 1 *Mühîbbürüz* // 2 *İbrâhim-i 'alem-dâr Pinô.*

34 Vid. *supra* n. 32.

35 U orig. *جادراريميز*. Noviji osmanski vokalizam.

36 U orig. *خاطرلارينيز*. Napisano sa *nûnom*, a ne sa *kâf-i nûni*. Ne radi se o pisarskoj grešci, nego o legitimnom pisarskom maniru.

37 U orig. *سؤال*. Sa grafemom *hemze*.

38 U orig. sa *kâf-i nûni*, i to varijanta sa tri tačke iznad grafema *کی*.

39 Alternativno čitanje: *kâva*.

40 U orig. *کتوردیغی*, oblik karakterističan za stariji vokalizam. O polisemiji ove ditografske ligature koja se mora razrešavati zavisno od konteksta i glagolske rekcije (*Sarâya getürmek*-dopremiti u Sarajevo vs. *Sarâydan götürmek*-otpremiti iz Sarajeva) vid. Mübahat S. Kütükoğlu, "1253 Mâlî Yılma Âid Saraybosna Gümrük Defteri", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, VIII-IX, 1979 – 80, pp. 23–36, na pp. 24–25.

41 Alternativno čitanje: *gümrükini*.

42 U orig. *تماما*.

43 U orig. napisano sa grafemom *hemze* u finalnoj poziciji.

44 U orig. *جيك*, varijanta sa tri tačke iznad grafema *کی*.

45 Vid. *supra* n. 37.

46 U orig. *كادقارده*. Tvrdi nastavak nakon mekane glagolske osnove, karakteristika i srednje faze razvoja osmanskog vokalizma i zapadnorumelijskih osmanskih govora, uključujući bosanski dijalekat osmanskog jezika (*Böсна lehçesi*).

47 U orig. *بيوك*.

48 Vid. *supra* n. 43.

49 Vid. *supra* n. 40.

50 U orig. inicijalni *elif* napisan sa znakom *medde*.

51 U orig. bez dijakritičkih znakova i u stilu *siyâqât*-pisma, pa se može tumačiti i kao kratica *ص* za mjesec *şâfer* i kao kratica *ش* za mjesec *şa'bân*.

52 Ili utorak, 12. X 1824 (mjesec *şâfer*) ili četvrtak, 7. IV 1825. godine (mjesec *şa'bân*).

MUHUR, VIŠEUGAONI, ISPOD POTPISA, NA ARAPSKOM JEZIKU: 'Ab-du-hü Ibrâhim.

DODATAK – POST SCRIPTUM, DONJI DESNI UGAO: 1 *U diyârumuzda pâre râyic oldıgı*⁵³ *fiyâtiyle* // 2 *gümürüginı*⁵⁴ *axz eylemeleri me'mûldür.*

PREVOD

ADRESA: Njihovim mnogopoštovanim nazočnostima, svakom srećom ispunjenoj mojoj braći đumrukčijama⁵⁵ koji se sada nalaze na Trebinjskoj baždarnici,⁵⁶ neka pristigne.

TEKST PISMA: Mnogopoštovanim nazočnostima, svakom srećom ispunjenoj našoj braći đumrukčijama koji su sada na Trebinjskoj baždarnici, nakon što je upitano, uz slanje brojnih pozdrava, za stanje Vašeg raspoloženja i razmišljanja, usuđuje se saopštiti sljedeće: Kovačević Jeftan koji je izvorno iz Mostara ali koji trguje zvjerkom⁵⁷ u Kolobara-hanu u Sarajevu, nakon što je meni u potpunosti položio đumruk za utvrđenu količinu⁵⁸ zečine⁵⁹ koju je iznašao i pokupovao u Rumeliji te dostavio u Sarajevo, toware te zečine je natovario⁶⁰ i po kiridžijama⁶¹ poslao na Dubrovačku skelu, s time da se u svakom tovaru ne nalazi više od hiljadu komada [zečine]. Čim njegovi tovari pristignu na Vašu baždarnicu, uzmite mu đumruk prema računu da u svakom tovaru ima hiljadu komada [zečine], a ne teretite ga silom na više, jer ni u jednom tovaru nema više od hiljadu komada [zečine].

DATUM: Na 18. dan mjeseca s. 1240. godine [Ili utorak, 12. X 1824 (mjesec *şaffer*) ili četvrtak, 7. IV 1825. godine (mjesec *şa'bân*)].

POTPIS: Onaj koji prema Vama gaji ljubav, Ibrahim-alemdâr Pinjo.

MUHUR: Rob Njegov je Ibrahim.

DODATAK – POST SCRIPTUM: Od Vas je za nadati se da ćete mu uzeti đumruk u cijeni prema opticaju novca važećem u našem kraju.

53 U orig. اولادينيغي. Vid. *supra* nn. 39 i 45.

54 Vid. *supra* n. 40.

55 Alternativni prevod: *carinicima*.

56 Alt. prev.: *carinarnici; bādž-hâni*.

57 U orig. *gâva*.

58 U orig. *ma'lûmu-'l-miqdâr*.

59 U orig. *cild-i erneb*.

60 Up. sintagmu *natovari* u *Sarajevo* koja se pominje u teferu splitske komisijone radnje sarajevskih trgovaca i/ili čurčija Dimitrovića i Vukovića koji obuhvata vrijeme 1789 – 1801. godina. Vid. Čorović, "Bosansko-hercegovački trgovci", p. 219.

61 Alt. prev.: *ponosnicima; kramarima*.

/ Ibrahim-alemdâr Pinjo-Pinjo Bajraktar

Nije svrha ovog rada da daje ni historiju sarajevskog roda Pinjo ni detaljnu biografiju njegovog najznačajnijeg člana, Pinja Bajraktara narodne tradicije.⁶² To ćemo učiniti na drugom mjestu. No, da bi se dokument koji objavljujemo potpuno razumio, nužno je osvrnuti se i na pomenutu porodicu i na njenog historijski najistaknutijeg predstavnika. Pinje su, zaista, stari sarajevski rod. Sâmo prezime Pinjo nastalo je od karakterističnog hipokoristika na -o od koga su se gradila brojna prezimena, što se Bosne tiče posebno u Sarajevu, Staroj Hercegovini i historijskoj Zemlji Pavlovića.⁶³ Oblik *Pinjo* etimološki se povezuje sa riječima *pin*, *pinj*, *pinja* i *pinjuo* < lat. *pinus* bor, što su leksički ostaci iz dalmato-romanske terminologije rastinja; od imenice je izveden pridjev *pinjav*- 1. visok kao bor, poput bora, stasit; 2. drven sud od borovine (poimeničeno); 3. tvrd, škrt;⁶⁴ od koga je *pinjo* hipokoristik, a i pežorativ. Ovako izvedeno prezime nije rijetkost u bosanskoj antroponimiji XVIII i XIX vijeka. Tako je ugledna kadijska porodica Hajrić (*Xayri-zâde*) imala drugo prezime Homarija, u osnovi hipokoristik izveden iz jednog starijeg imena za

- 62 O njemu vid. Muhamed Hadžijahić, "Ibrahim Bajraktar Pinjo", *Novi Behar*, VI, 1932 – 33, № 23, pp. 320–22; Hamdija Kreševljaković, "Han Kolobara u Sarajevu. Povodom požara 29. XII. 1937.", *Novi Behar*, XI, 1937 – 38, № 13–16, pp. 202–06; Hamid Dizdar, "Vino piju age Sarajlije na Ilidži pokraj Sarajeva", *Odabrani arhivistički i historijski radovi Hamida Dizdara*, edid. Almira Alibašić i Ismeta Džigal-Berkovac, (Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo), 2008, pp. 155–63, (prvi put objavljeno u: *Jugoslavenska pošta*, Sarajevo, X, 1938, № 2741, p. 10); Alija Bejtić, "Prilozi proučavanju naših narodnih pjesama. II", *Bilten Instituta za proučavanje folkloru*, III, 1955, pp. 105–24, na p. 114.
- 63 Vid. Nenad Filipović, "Šerifović, Šerifzade ili Šerifija", *Odjek*, v, 1986, p. 25; idem, "O bosanskim i muslimanskim prezimenima, ponovo", *Odjek*, x, 1986, pp. 23–24; idem, "Nekolike sitnice o prezimenima", *Odjek*, XIII–XIV, 1986, pp. 24–25, gdje je raspravljano o vezi takvih poprezimenjenih hipokoristika i Vlahâ.
- 64 Petar Skok, *Etimolojski rječnik hrvatskog ili srpskog jezika*, II, *K-ponil.*, edid. Mirko Deanović et alii, (Zagreb: JAZU), 1972, s. v. pinjav. Up. *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika*, XX, *Petogodan-pogđegod*, ed. Darinka Gortan-Premk, (Beograd: Institut za srpski jezik SANU), 2017, s. vv. pinjav, -a, -o; Pinjo. Istog korijena je i prezime katoličkog roda *Pinjuh*, zabilježeno 1743. g. u selu Crni Gaj u župi Mostarsko Blato, (1 porodica, deset pričešćenih, devetoro nekrizmane djece mlade od 12 godina. Vid. Luka Đaković, *Prilozi za demografsku i onomastičku građu Bosne i Hercegovine*, [1], *Na osnovu popisa katoličkog stanovništva 1743. godine*, Građa, XXIII, Odjeljenje društvenih nauka, 19, (Sarajevo: ANUBiH), 1979, p. 219, № 1477.

vito i plemenito drvo omoriku.⁶⁵ Najranija poznata izvorna potvrda prisustva porodice Pinjo u Sarajevu je od 2. zî-'l-hidždže 1169 A. H. / 28. VIII 1756 A. D. Radi se o nadgrobnom spomeniku Nuri-hanume, čerke hadži-Abdullah-alemdâra Pinja (*Pinô*) i žene Mustafe Hadžinezirhodžića (*Ĥaĉĉinezirxvâce-oĝli Muştafânanu ehlisi*).⁶⁶ Grob se nalazio na groblju Čekrekćinica u mahali Hadži-Idris odnosno Źabljak, nasuprot današnjih zgrada BBI, Źeljezničke direkcije i Predsjedništva BiH.⁶⁷ Nije riječ o sestri Ibrahim-alemdâra Pinja jer je umrlâ navedena kao čerka hadži-Abdullah-alemdâra Pinja, a arhivski izvor potvrđuje da je Ibrahimovom ocu bilo ime Mehmed-alemdâr.⁶⁸ Ali je Kreševljaković, na osnovu druge arhivske građe, utvrdio da je Ibrahim imao brata Abdullaha.⁶⁹

- 65 Up. Alma Omanović-Veladžić, "Crtice iz života jednog kadije: Mehmed (Muhamed) Seid-efendija Hajrić-Homarija", *POF*, LXVII, 2017, pp. 327–70, na p. 328 (n. 4), o porijeklu i značenju prezimena *Homarija*.
- 66 Postavlja se pitanje da li je to starenik ili najstariji poznati član poznate i drevne sarajevske trgovačke porodice Nezirhodžić. O njima vid. Hamdija Kreševljaković, "Merhum Hadži Hasanaga Nezirhodžić", *Narodna uzdanica. Kalendar za g. 1944*, (Sarajevo: Narodna uzdanica), 1943, pp. 174–75.
- 67 Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika u Bosni i Hercegovini, I, Sarajevo*, Kulturno nasljeđe, (Sarajevo: Veselina Masleša), 1974, p. 179, № 1169. O mahali vid. Behija Zlatar, *Zlatno doba Sarajeva (xvi stoljeće)*, (Sarajevo: Svjetlost), 1996, pp. 53, 56 (№ 24).
- 68 Yuzo Nagata, *Materials on the Bosnian Notables*, Studia Culturæ Islamicæ, № 11, (Tokyo: Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa), 1979, p. 42, № XII, radi se o pionirskoj publikaciji od značaja, no mnogi tehnički termini – posebno realije, zatim toponimi i antroponimi – u Nagatinim izdanjima i registama zahtijevaju emendacije. Up. Sarajevo, Gazi Husrev-begova biblioteka, Arhiv, *Zbirka sidžila sarajevskog mullâluka*, № LXVI, pp. 191–98, popis ostavine iza Ibrahim-alemdâra Pinja, (dalje: GHBB, S, ...). Izvor je koristio još Bejtić. Vid. Bejtić, "Prilozi proučavanju. II.", p. 114 i n. 129. Bejtić daje drugačiju paginaciju (p. 157). Možda se radi o štamparskoj grešci u jednog od autora, ali treba napomenuti da na sidžilima sarajevskog mullâluka nerijetko postoje dvije, a ponekad i tri, različite paginacije, pa o tome prilikom objavljivanja i citiranja treba voditi računa.
- 69 Kreševljaković, "Han Kolobara", p. 205 (n. 6). Up. GHBB, S, LXXVIII, pp. 129–32, ostavina iza hadži-Abdullah-sandžaktâra Pinja, umrlog u mjesecu ša'bânu 1256 A. H. / 28. IX – 26. X 1840. A. D. Radi se o bratu Ibrahim-alemdârovom koga pominje Kreševljaković. Ostavina mu je iznosila značajnih 131.536,5 groša. Up. Nagata, *Materials*, pp. 51–54, xv. Poredbe radi, bruto-prihod sarajevskog đumruka za romejsku (finansijsku) 1253 / 4. VIII 1838 – 13. III 1839 A. D. iznosio je 581.335 groša. Vid. M. Kütükoĝlu, "Saraybosna Gümrük", t. II. Despići su 1846. godine, utrošili 7.703,90 groša za gradnju magaze kao dijela njihove kuće. Vid. Younis, *Od dućana*, p. 191 (n. 645). Prilikom procjena, statističke obrade i predlaganja modela makro- te mikro-ekonomskih trendova u Sarajevu u prvoj polovini XIX vijeka, posebno na osnovu sidžilskih popisa ostavinâ, treba voditi računa o dvije važne, a, nerijetko, prenebregnute pojave. Prvo, odavno su Dušanka Bojanić i Đurdica Petrović utvrdile da cijene u popisima ostavina

Moglo bi se pretpostaviti da je taj Ibrahimov brat dobio ime po djedu, kao što je običaj kod dinarskih Slovena svih konfesija.⁷⁰ U tom slučaju, Nuri-hanuma bi bila tetka Ibrahim-alemdârova. Kako je umrla 1756. godine, može se pretpostaviti da je rođena oko 1726. g. najkasnije,⁷¹ pa bi to početke roda Pinjo u Sarajevu pomicalo unatrag do oko 1690 — 1700. godine. Iz natpisa se vidi da joj je otac bio hadžija⁷² i da je bio alemdâr odnosno janičarski zastavnik, što govori o ostvarenom porodičnom društvenom ugledu. Može se pretpostaviti da je hadži-Abdullah-alemdâr Pinjo rođen oko 1690 — 1700, a to bi rođenje

ne reflektuju cijene na realnom tržištu i realnu vrijednost prodatih nekretnina i pokretnina, nego su aukcijske, tj. umanjene za cca 10–20% od realnih. Vid. Đurđica Petrović, “Trgovina proizvoda domaćih oružara u Jugoslovenskim oblastima pod Turcima u XVIII i XIX veku”, *GZM*, E, n. s., XLIII–XLIV, 1989, pp. 1–26. Drugo, da se u Osmanskom Carstvu zapaža konstantno kvarenje kovanog novca, počev od 1808 – 14 pa sve do 1840 – 44. godine. Vid. Vasilj Popović, “Jedan pogled na finansiske i valutne neprilike Turske u vreme Hatišerifa od Gilhane”, *Glasnik Skopskog Naučnog Društva*, II/1–2, 1927, pp. 127–34, poseb. na pp. 129–30. *Mahmudija* iskovana 1814 nominalno je vrijedila 25 pjastrî (groša), ali joj je stvarna vrijednost bila 17 pjastrî. Zato je 1828. livra šterling-funti vrijedila već 60 pjastrî, a osnovni osmanski zlatnik je pao na samo 12 3/4 pjastrî. Livra šterling-funti je krajem 1831. g. skočila na 100 pjastrî. Do kraja 1837. g., ista valuta se popela na 119 pjastrî. Vrelo kaže da je to bio “užasan prizor”. Taj Popovićev izvanredno pouzdan izvor je stručni memoar o osmanskim finansijama koji je za austrijskog prvog ministra, kneza Von Metternicha, 1840. godine, sastavio carigradski bankar Theodore Baltazzi, očito Grk. Današnja vrhunska svjetska nauka samo je, na osnovu drugih vrela, potvrdila ono što je Popović zaključio prije 92 godine. Up. Ševket Pamuk, “The Great Ottoman Debasement, 1808 – 1844: A Political Economy Framework”, *Histories of the Modern Middle East. New Directions*, edid. Israel Gershoni et alii, (Boulder and London: Lynne Rienner Publishers Inc.), 2002, pp. 21–35. Još u izvještaju francuskog konzula u Travniku Davida od 10. VI 1810 kaže se: “Cijena evropskog novca u strahovitom je porastu, od prije dvije godine, u poređenju sa turskim novcem, u Otomanskom carstvu.” (*Celles d’Europe gagnent depuis deux ans sur celles de Turquie avec une progression effrayante pour cette Empire*), Midhat Šamić, *Istorijski izvori Travničke hronike Ive Andrića i njihova umjetnička transpozicija*, (Sarajevo: Veselin Masleša), 1962., p. 139 i n. 8 (citiran Šamićev prevod).

- 70 U jednom ranije objavljenom radu pratili smo obrasce ponavljanja imenâ gdje unuci dobivaju djedovo ime. U slučaju više muške djece, prvenstvo su imala imena djedova po debeloj, pa onda po tankoj krvi. Vid. Nen. Filipović, “Jedan Hudždžet”, passim. Up. Michael Mitterauer, *Ahnen und Heilige: Namengebung in der europäischen Geschichte*, (München: C. H. Beck), 1993, passim.
- 71 U historijskoj antropologiji i historijskoj demografiji uzima se da je razmak između dvije generacije jedne porodice prosječno trideset godina. Up. Michael Mitterauer, *Grundtypen alteuropäischer Sozialformen: Haus und Gemeinde in vorindustriellen Gesellschaften*, Kultur und Gesellschaft, Bd. 5, (Stuttgart und Bad Cannstatt: Frommann und Holzboog), 1979, passim.
- 72 O hadžu i hadžijama iz Bosne u Mekku i Medinu vid. Aladin Husić, *Hadž iz Bosne za vrijeme osmanske vladavine*, (Sarajevo: El-Kalem i Rijaset IZ BiH), 2014, passim.

Ibrahim-alemdârovo stavljalo u razdoblje 1750 — 1760.⁷³ Iz pretpostavke o vremenu rođenja hadži-Abdullah-alemdârovog logički izvod⁷⁴ je da je on morao učestvovati u boju pod Banjom Lukom 1737. godine.⁷⁵ I u tome bi ležao temelj ugledu i socijalnom kapitalu koji je porodica uživala u Sarajevu od polovine XVIII vijeka do polovine XIX vijeka, a da bi se slava porodice nastavila kroz usmenu predaju i kulturno pamćenje sve do danas. Kreševljaković je od uglednog sarajevskog građanina hadži-Mujage Merhemica,⁷⁶ oko 1937. g., zapisao predaju kako su “Pinje stare Sarajlije, ali da u Sarajevu nemaju groblja”. Time se isticalo da su kao junaci izgibali po ratištima, a može se reći da predaja, barem što se grobova tiče, nije nimalo neosnovana.⁷⁷ Generalno, u

- 73 Time otpadaju Hadžijahićeve kombinacije, koje kasnije preuzima Bejtić, da Pinjo Bajraktar nije mogao imati više od 55 godina u času svog pogubljenja. Cf. Bejtić, “Prilozi proučavanju. II.”, p. 114. Evidentno je da je Ibrahim-alemdâr morao biti stariji od 55 godina u to vrijeme.
- 74 O aristotelovskoj logici i dokaznom postupku u historiografiji vid. Nenad Filipović, “Da li je postojalo samostalno osmansko Bosansko krajište 1448 – 1463. godine?”, *POF*, LXIV, 2014, pp. 167–206, na pp. 188–89, 203–05, sa svom relevantnom sekundarnom literaturom.
- 75 O tom boju vid. Ömer Bosnevi, *Ahvâl-i Gazavat der Diyar-ı Bosna. Bosna Savaşları*, ed. Mehmet Açıkgözoğlu, (İstanbul: Ötügen Yayınevi), 1977; Hamdija Kreševljaković, *Boj pod Banjom Lukom 4. VIII. 1737. Uz dvjestogodišnjicu*, (Sarajevo: Islamska dionička štamparija), 1936; Adem Handžić, “Bosanski namjesnik Hekim-oglu Ali-paša”, *POF*, V, 1954–55, pp. 135–80, na pp. 156–63, i danas najrelevantniji prikaz. Takođe vid. Orhan M. Çolak, *Arşiv Belgelerinin Işığında Sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa'nın Hayatı, İcraatı ve Hayratı*, magistarski rad u rukopisu, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 1997, pp. 51–54, 60–62, 64–66; Ruža Radoš, *Namjesnik Bosanskog ejaleta Ali-paša Hekimoglu (1736 – 1748) i Dubrovačka Republika*, doktorski rad u rukopisu, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 2017, pp. 95–152 et passim.
- 76 O njemu vid. Fejzulah Hadžibajrić, *Hadži Mujaga Merhemić, Život i rad*, šapirografisani rukopis za internu upotrebu, Sarajevo, 1959. Ovaj značajni rukopis dobili smo na poklon od autora još 1981. godine, s njegovom napomenom da su neki izvodi iz rukopisa objavljivani u GIVZ-u krajem osme decenije XX vijeka. Up. idem, “Dvadesetogodišnjica smrti Hadži Mujage Merhemica (1959 – 1979)”, *Glasnik IVZ*, XLII, 1979, № 2, 4, pp. 203–10, 415–20.
- 77 Naše detaljno iščitavanje Mujezinovićevog korpusa osmanskih natpisa u Sarajevu nije rezultiralo nalazom ijednog drugog natpisa vezanog za Pinje, osim onog, citiranog, nad grobom Nuri-hanuminim. Da bi naša tvrdnja bila jasna: pronašli smo natpise vezane za članove svih onih drugih kuća (Tahmišćija, Bakarija-Bakarević, Turnadžija, Imaretlija, Kobić, Fočo, Čohadžić) iz kojih su bili ljudi pogubljeni i/ili utamničeni zajedno sa Pinjom Bajraktarom, 1827. godine, ali natpisâ nad grobovima muškaraca iz kuće Pinjo na sarajevskim grobljima nema! Za imena pogubljenih i/ili utamničenih vid. Skarić, “Sarajevo i njegova okolina”, p. 202. Ovo je jedan od primjera gdje je usmena predaja visoko historijski pouzdana. Up. Ivan Božić, “Svijet ratničkih družina i katuna”, *Istorija Crne Gore*, II/2, (Titograd: Istorijski institut), 1970, pp. 348–70, koji je davno dokazao da je genealoški dio usmenih predaja Dinaraca visoko pouzdan u svjetlosti arhivskih izvora. Tradicionalno društvo sa zatvorenim zajednicama mnogo bolje čuva usmenu

Sarajevu su učesnici boja pod Banjom Lukom, a posebno alemdâri-zastavnici i age-zapovjednici, još za života im sticali kulturni status u lokalnoj zajednici, o čemu svjedoči Bašeskija, u zapisima ispisivanim od sredine šeste decenije XVIII do sredine prve decenije XIX vijeka.⁷⁸ Iako status junaka banjolučkog boja nije sâm po sebi garantovao ni vojno-administrativni položaj ni imetak,⁷⁹ on je svakako pripomagaao prilikom društvenog i ekonomskog uspona dovoljno okretne osobe, često uvezane u razne neformalne interesne grupe te povezane međusobnim bračnim i drugim porodičnim vezama, kao što bi bila Nuri-hanumina udaja u (Hadži)Nezirhodžiće.⁸⁰ Upadljivo je da hadži-Abdullahova ćerka nosi počasni naslov hanuma koji nije tako čest na osmanskim natpisima nišana u nas; barem na onim nastalim prije 1800.⁸¹ Pripadnici porodice su kroz stotinu godina i kroz četiri generacije porodice ubilježeni u izvorima kao bajraktari-janičarski zastavnici (*'alem-dâr; bayraq-dâr; sancaq-dâr*).⁸² Porodica je tradicionalno bila nastanjena u mahali Armagandži-Si-

predaju o precima, nego ono izloženo stalnim društveno-historijskim promjenama.

- 78 Vid. XVIII. *Yüzyıl Günlük Hayatına Dair Saraybosnalı Molla Mustafa'nın Mecmuası*, ed. Kerima Filan, (Sarajevo: Connectum), 2011, pp. 245, 287, 289, 290, 304, 309, 320, 329, 331, 343, 364 (naučnici koji vladaju osmanskim jezikom trebali bi u svojim publikacijama koristiti i ovo kritičko izdanje, pored Mujezinovićevog, već klasičnog, prevoda); Mula Mustafa Ševki Bašeskija, *Ljetopis (1746 – 1804)*, 2. dop. izd., prev., uv. i kom. Mehmed Mujezinović, Kulturno nasljeđe, (Sarajevo: Veselin Masleša), 1987, pp. 90, 197, 199, 204, 213, 224–25, 231, 260, 287, 289, 320, 353.
- 79 Bašeskija pominje junaka banjolučkog boja, alemdara koji je umro proseći (*fakir, sâ'il oldı*) 1204 A. H. / 21. IX 1789 – 9. IX 1790 A. D. Vid. *Molla Mustafa'nın Mecmuası*, ed. Filan, p. 329; Bašeskija, *Ljetopis*, prev. Mujezinović, p. 287. Naravno, u socijalnom propadanju neke osobe treba uzeti i mogući faktor lične odgovornosti za ishod, ali je jasno da tadašnje društvo nije posjedovalo efikasne mehanizme za sprečavanje takvih stvari.
- 80 Nezirhodžići su bili povezani višestrukim porodičnim vezama sa Tahmiščijama. Na podacima zahvaljujem rahm. gđi Šefiki Tahmiščija iz Sarajeva. Age Tahmiščije su zabilježeni kao najuži saradnici Ibrahim-alemđara Pinja te su dvojica braće, Mustafa-aga i Sulejman-aga, pogubljeni skupa sa Pinjom. Vid. Skarić, "Sarajevo i njegova okolina", p. 202. Takođe vid. Nagata, *Materials*, pp. 38–41, XI, popis ostavine Mustafa-age, sina Omer-aginog, Tahmiščije, od mjeseca safera 1243 A. H. / 24. VIII – 21. IX 1827, janičara i zakupnika monopola na kafu. Iza njega je raspodijeljeno među nasljednike 34.356 groša i 36 para.
- 81 I Mujezinovićev korpus i naša terenska istraživanja potvrđuju da su titule i počasni naslovi, posebno na ženskim nišanima, rjeđi u vremenu prije 1800. g. nego kasnije.
- 82 Vid. Sarajevo, Orijentalni institut, *Rukopisna zbirka*, Ms. № 28/2, El-ħacĥüseyn-zāde Šāliħ Şidqī Müvāqqıt, *Tārīx-i diyâr-ı Bōsna*, pp. 452–53, 483–85, 585–86 (dalje: Sarajevo, Orijentalni institut=OIS), sa dopunama šejh-Sejfuđđin Fehmî-efendije Kemure, prepis Abdulhalım Râsih-efendije Kadića, sina Muhammed Enverî-efendije Kadića, od godine 1306 A. H. / 7.

nan odnosno Armaganuša u širem kraju Bjelave.⁸³ Bašeskija donosi jedan rječit podatak. On piše da je u Sarajevu 1206 A. H. / 31. VIII 1791 — 19. VIII 1792 A. D. umro izvjesni Hasan Kozar (ić) sa Vratnika, star oko osamdeset godina.

Pomenuti je od svoje četrdesete do šezdesete godine (oko 1751 — 1771) bio nenadmašan u Sarajevu u bacanju kamena s ramena i igrama sohom. Kada je Hasan došao do svojih šezdeset godina, dakle iza 1771. g., u tome je slavan postao Pinjo Alemdâr iz četvrti Bjelave (*Belave semtinden*), tj. zamijenio ga je u prvenstvu u igrama bacanja kamena s ramena, sohom, jataganom i puškom.⁸⁴ Ovaj zapis je višestruko značajan. On potvrđuje da su članovi porodice Pinjo uživali ugled kao nenadmašni u “junačko-ratničkim” igrama. Takve igre, kao i lov, bile su važan dio vojnih priprema u društvu koje je nerijetko bilo na rubu rata⁸⁵ i u krajevima koje je i sama Visoka Porta opisivala kao “krajnja tačka

IX 1888 – 27. VIII 1889. Kupljeno od Alije Kemure, šejhovog sina, za nekadašnji Balkanski institut, dne 31. VIII 1918 i bilo registrovano u staroj zbirci OIS, Rukopisi, № 3459/I. Vid. Lejla Gazić, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, (Sarajevo: Orijentalni institut), 2009, pp. 153–54, № 151. Još vid. *supra* nn. 66–68; Riza ef. Muderizović, “Jedan popis sarajevskih janjičara iz početka XIX. vijeka”, *GZM*, XXIX, 1917, pp. 105–14, na p. 108, iz koga se jasno vidi da su Pinje bili janičari. O činovima ‘*alem-dâr*’, *bayraq-dâr*’, *sancaq-dâr* vid. Abdülkadir Özcan, “Alemdar”, “Bayraktar”, *Türk Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (dalje: TDVİA). U janičarskim odredima taj čin je dolazio odmah iza tzv. ağâ serdengeçdija.

- 83 Mahala je obuhvatala kraj oko istoimene duge ulice koja se spušta sa vrhova Bjelava i Sepe-tarevca prema prostoru između Džidžikovca i Mejtaša, odnosno kraj koji omeđuju današnje ulice Tahmiščina, Kovačeva, Armaganuša, i Pinje Bajraktara. U XX vijeku ulica Armaganuša je dugo nosila ime Lajoša Košuta, a iza 1992. g. joj je vraćeno historijsko ime. O mahali i ulici vid. Bašeskija, *Ljetopis*, prev. Mujezinović, p. 356 (Mujezinovićev komentar); Zlatar, *Zlatno*, pp. 59, 63 (№ 22). O Pinjama u toj mahali vid. Bejtić, “Prilozi proučavanju. II.”, p. 114. Brat Pinja Bajraktara, hadži-Abdullah-sandžaktar ostavio je, 1840. g., iza sebe u Armaganuši kuću za stanovanje (*mülk-i menzil*) procijenjenu na 2.500 groša i veliki vrt sa čardakom, procijenjen na 8.600 groša. Nagata, *Materials*, p. 53, XV.
- 84 *Molla Mustafa'nın Mecmuası*, ed. Filan, p. 336; Bašeskija, *Ljetopis*, prev. Mujezinović, pp. 301–02. Obzirom na original, Mujezinovićev, inače klasični, prevod traži korekciju na ovom mjestu. Još vid. Kerima Filan, *Sarajevo u Bašeskijino doba. Jezik kao stvarnost*, (Sarajevo: Connetum), 2014, p. 228. Ligaturu *Kozaroglu* Filanova je razriješila kao *Kozarić*, dok je Mujezinović ponudio oblik *Kozar*. U svjetlosti činjenice da su Kozarići poznati kao jedna od starijih vratničkih porodica, rješenje Filanove je prihvatljivije. Na podacima o Kozarićima zahvalni smo našoj, sada već umrloj, rodici, rahm. gđi Ševali Smajiš rođ. Filipović, rodom sa Vratnika, te nevjesti u porodici Smajiš, jednoj od najstarijih vratničkih kuća, svojevremeno istaknutoj u kazandžijskom zanatu.
- 85 O ulozi “ratničko-vojnih” igara i lova u osmanskom društvu te u održavanju osmanske bojne gotovosti vid. Marc David Baer, *Honoured by the Glory of Islam. Conversion and Conquest in Ottoman Europe*, (Oxford and New York: Oxford University Press), 2008, p. 183 et passim, o

islamskog krajišta” (*intihā-yi ser-ḥadd-ı islāmiyye*).⁸⁶ Nenadmašnost u takvim hipervirilnim disciplinama, pored svoje praktične pripreme strane, donosila je i enorman socijalni i simbolički kapital, bourdieuovski rečeno,⁸⁷ u premodernim zajednicama kakvo je bilo Sarajevo druge polovine XVIII vijeka. Način kako Bašeskija bilježi rečenu ličnost govori mnogo: on navodi samo da se radi o Pinju Alemdâru iz četvrti Bjelave, bez ličnog imena, i bez navodenja ulice i mahale (Armaganuša), nego rabi širu četvrt kao odrednicu. Njemu je dok je to pisao potpuno bilo jasno o kome je riječ, bila je to opšte poznata osoba o kojoj

Meḥemmedu IV Avciju-Lovcu (*regnant* 1648 – 1687) koga stari srpski zapisi zovu *zvërolov'c'*; Abdülkadir Özcan, “Güreş”, *TDVİA*; Filiz Gündüz, “Okmeydanı”, *TDVİA*; Attila Bir et alii, “Türk Menzil Okçuluğu, Yay ve Okları”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, VIII/1, 2006, pp. 39–67; *Kitab-ı Bâz-name-i Padîşahi: İnceleme-Metin-Dizin*, ed. M. Mehdi Ergüzel, (Ankara: Türk Dil Kurumu), 2009; Hedda Reindl-Kiel, *Leisure, Pleasure and Duty. The Daily Life of Silahdar Mustafa, Eminence Grise in the Final Years of Murad IV (1635 – 1640)*, Otto Spies Memorial Lecture, edid. Stephan Conermann & Gül Şen, 2, (Berlin: EBVerlag), 2016, pp. 39–42. O “ratničko-vojnim igrama” i lovu na osmanskome Balkanu i Bosni te Sarajevu još vid. Kosta Hörmann, “Lov na sokolovima”, *GZM*, II, 1890, pp. 228–33; Vejsil Ćurčić, *Lov sa sokolom u Bosni i Hercegovini. Die Falkenbeize in Bosnien und der Hercegovina*, 2. ispr. izd., (Zagreb: Tiskara Zaklade Narodnih novina), 1937; Đurđica Petrović, “Nekoliko podataka o igri džilit u našoj prošlosti”, *Vesnik Vojnog muzeja*, VI–VII, 1962, pp. 135–44, sa upotrebom velike starije orijentalističke, posebno njemačke, šire nedostupne literature o osmanskim igrama sa palicom i konjima; Younis, *Svakodnevní život*, pp. 138–39, 142 (gađanje iz puške, konjske igre i trke, hrvanje, hajke na vukove). O historijskoj i religijsko-kulturnoj osnovi stavova prema “ratničko-vojnim igrama” i lovu vid. Mehmet Şener, “Av. Fikih”, *TDVİA*; Ebba Koch, *Dara-Shikoh Shooting Nilgais: Hunt and Landscape in Mughal Painting*, Occasional Papers, 1, (Washington D. C.: Freer Gallery of Art and Sackler Art Gallery), 1998; Thomas T. Allsen, *The Royal Hunt in Eurasian History*, (Philadelphia: Pennsylvania University Press), 2006; Shihab al-Sarraf, “Mamluk *Furūsiyah* Literature and Its Antecedents”, *Mamluk Studies Review*, VIII/1, 2004, pp. 141–200; Mehmet Ali Hacıgökmen, *Türkiye Selçuklularında Avcılık*, (Konya: Kömen Yayınları), 2012. Za komparativni uvid vid. *Die Jagd der Eliten in den Erinnerungskulturen von der Antike bis in die frühe Neuzeit*, ed. Wolfram Martini, Formen der Erinnerung, 3, (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht), 2000.

86 Up. npr.: *Vilâyet-i Rûm ülide Bôsna sancâğında intihâ-yi ser-ḥadd-ı islâmiyyede* (podv. N. F.) *Baqiyye-yi Qöstâniçede Dübiçe qal'esi ehâlisinden olub maḥmiyye-yi İstanbûlda Uzun Çarşû qurbında Kildî Xâm derinında bir bâb odada müsâfîren iken şâhibu-'l-xayrât ve-'l-ḥasenât ü râğîbû-'l-cenneti ve-'d-derecât El-ḥâcc Meḥemmed Beg ibn-i 'Alî bin-i Rüstem*. Ankara, Vakıflar Arşivi, Kuyûd-u Kadîme, Defter, № 581/2, Fihrist-i İstanbul, p. 267, № 269, 23. rebî'u-'1-âhir 1262 A. H. / 20. İV 1846 A. D. Hadži-Mehmed-beg, iz dubičkog krila begovsko-kapetanske porodice Cerića, uvakufjuje 3,500 groša za troškove dviju džamija koje je dao podići, jednu u dubičkoj tvrđavi, a drugu u kostajničkoj čaršiji. Fraza *intihâ-yi ser-ḥadd-ı islâmiyye* pojavljuje se u izvori-ma vezanim za Bosnu od početka Velikog rata, tj. od 1683. godine.

87 Pierre Bourdieu, “The Forms of Capital”, *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, ed. John G. Richardson, (New York: Greenwood Press), 1986, pp. 241–58.

ne treba donositi generalije! O kome se tu radilo? Da li o Ibrahimu, njegovim bratu Abdullahu, ili ocu im Mehmedu? I matematička kalkulacija i činjenica da se većina pomena sintagmi Pinjo Alemdâr, Pinjo Bajraktar, bez eksplicitno navedenog ličnog imena, u izvorima odnosila na Ibrahima, potkrepljivale bi tumačenje da Bašeskija piše o Ibrahim-alemdâru Pinju. To bi Pinjovo rođenje stavljalo u razdoblje oko 1750 — 1760. g. Osim toga, takva hronologija potvrđuje pretpostavku da je Ibrahim bio Mehmedov mlađi sin, jer Abdullah nosi ime djeda po ocu, a isto se, obično, davalo prvorodenom sinu.⁸⁸ Ali se u danas uništenom⁸⁹ popisu sarajevskih janičara s početka XIX vijeka, najvjerovatnije nastalom neposredno iza 4. džumâdâ-’l-ûlâ 1223 A. H./ 29. VI 1808 A. D.,⁹⁰ nalazi nedvosmislen dokumentarni podatak o Ibrahimu kao jednom od 140 sarajevskih janičarskih alemdâra te godine. Učeni⁹¹ izdavač preveo je ligaturu koja se odnosi na Ibrahima na sljedeći način: “Alemdar Ibrahim Pinjobajraktarević”.⁹² Muderizović je oblikom Pinjobajraktarević, najprije će biti, riješio osmanski priimenak (*laqab*)⁹³ koji je glasio ili *Pinôbayraqdâr-oğli* ili *Pinôbayraqdâr-zâde*. To su bila veoma smutna vremena za Bosanski pašaluk (1804 — 1813), puna iznenađenja: ustanak u Srbiji je otvarao mogućnost odsječenosti Bosne od ostatka Carstva ako padne koridor Priboj na Limu –Nova Varoš — Novi Pazar — Sjenica — (Kosovska) Mitrovica; Francuska i Austrija su svoje uplitanje u osmanske unutrašnje stvari intenzivirale osnivanjem konzulatâ u Travniku; glad i nestašice po pašaluku su bile posvuda, a muslimanske izbjeglice iz Beogradskog pašaluka su pristizale na dnevnoj bazi; Bosanci, od 1805. g. posebno, učestvuju u svim osmanskim pokušajima pacifikacije Beogradskog pašaluka. S druge strane, usljed preusmjerenja istočne trgovine Kontinentalnom blokadom, Bosna postaje dio novog “pamučnog puta”.

88 Vid. *supra* n. 69.

89 Izvor je sa cjelokupnom gradom Turskog arhiva i Balkanskog instituta Zemaljskog muzeja, prenesen u Orijentalni institut te je nestao sa agresorskom paljevinom tog instituta 17. V 1992. godine.

90 Muderizović, “Popis Janjičara”, p. 110. Autor je, argumentovano, uspostavio taj *terminus ante quem non*.

91 O Muderizovićevoj učenosti vid. Ćiro Truhelka, *Uspomene jednog pionira*, (Zagreb: Hrvatski izdavački bibliografski zavod), 1942, p. 130, gdje se veli da je “Riza-efendija Muderizović...bio osobito vješt starom turskom kurijalnom stilu”. Još vid. Hazim Šabanović, “(Inna Lillahi) Riza ef. Muderizović 1868 – 1943”, *Novi Behar*, XVI/6, 1944, pp. 98–99.

92 Muderizović, *art. cit.*, p. 108.

93 O tom antroponimijskom obliku vid. *supra* n. 62.

Otvarale su se mogućnosti za nova i prekonočna bogaćenja. Pripadnost značajnim društvenim neformalnim interesnim grupama bila je jedan od predušlova za ekonomski i politički uspon pojedinaca, ne samo u okviru te lukrativne tranzitne trgovine, nego i uopšte. Onaj ko nije bio dobro uvezan u neku od patron-klijentskih grupa odnosno grupa nastalih po srodničkoj osnovi te po osnovi istog geografskog porijekla ili istovrsne nastanjenosti, gotovo da nije imao šanse za ekonomski, društveni, vojno-upravni, politički uspon.

U tim prekonočnim promjenama jasno vidimo i dobitnike i gubitnike, bez obzira na pripadnost nekom staležu ili grupi. Drugim riječima, u svakoj od tih formacija bilo je onih koji su uznapredovali i onih koji su uznazadovali. To je stvaralo i svakodnevnu napetost u cjelokupnom društvu, bez obzira na vjersku pripadnost, pored osjećaja vaskolike okruženosti neprijateljem kod muslimana (Karadorđevi ustanici, Austrija, Napoleon na Jadranu i – kasnije – njegova Ilirija).⁹⁴ Muhamed Emin-efendija Isevija (otprilike 1750 — 1816),

94 Vid. Paul Pisani, *La Dalmatie de 1797 à 1815*, (Paris: A. Picard), 1893, passim; Stojan Novaković, "Francuske službene beleške o zapadno-balkanskim zemljama iz 1806 – 1813", *Spomenik SKA*, XXXI, 1898, pp. 128–52; Mihailo Gavrilović, *Ispisi iz pariskih arhiva: Grada za istoriju Prvoga srpskoga ustanka*, Zbornik za istoriju, književnost i jezik srpskog naroda, Odeljenje II, Spomenici na tuđim jezicima, 1, (Beograd: SKA), 1904, passim; Vjekoslav Jelavić, "Iz prepiske francuskog generalnog konzulata u Travniku u godinama 1807 – 1814", *GZM*, XVI, 1904, pp. 267–83, 457–84; idem, *Franceska izvješća o Bosni*, (Sarajevo: Zemaljska štamparija), 1906; Nicolae Jorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches nach den Quellen dargestellt, v, Bis 1912*, (Gotha: Friedrich Andreas Perthes), 1913, pp. 133–222, (dalje: Jorga, *GOR*, V); Čiro Truhelka, "Bošnjaci i Prvi srpski ustanak", *GZM*, XXIX, 1917, pp. 244–96; Jovo B. Tošković, *Odnosi između Bosne i Srbije 1805 – 6 i Boj na Mišaru*, (Subotica: Gradska štamparija), 1927; idem, "Ličnost Kapetana Kulina u Višnjicevoj pesmi "Boj na Mišaru", i, "Pokušaj Austrije da zauzme Beograd 1808. g. i Napoleonov plan o podeli Turske", *Istoriski članci i prikazi*, (Beograd: Glavni Savez srpskih zemljoradničkih zadruga), 1933, pp. 7–16, 41–64; Vasilj Popović, "Trgovina i promet Bosne u Napoleonovo doba", *Spomenik SKA*, LXIX, 1929, pp. 85–91; Melitta Pivec-Stelè, *La vie économique des Provinces Illyriens (1809 – 1813)*, (Paris: Bossard), 1930, pp. 113–17, 140–54, 171–72, 179–81 et passim; Vasa Čubrilović, "Istoriska osnova Višnjicevoj pesmi Boj na Mišaru", *Prilozi za proučavanje narodne poezije*, V/1–2, 1938, pp. 56–67; idem, *Prvi srpski ustanak i Bosanski Srbi*, (Beograd: Geca Kon), 1939; Nikola Rukavina, *Trgovačka važnost Bosne i Hercegovine za doba Napoleonove Ilirije*, (Zagreb: s. n.), 1941; Salih Sidki Mahmudkadić, *Ustanak srbske raje, njegovo ugušenje i izbačjenje grada Biograda*, prev. Fehim Spaho, (Sarajevo: Knjižara H. Ahmeda Kujundžića), 1944; André Blanc, "Neobjavljeno dopisivanje francuskog konzula u Travniku – Pierra Davida", *Starine JAZU*, XLVI, 1956, pp. 63–95; Midhat Šamić, "Francuski izvještaji o Bosni početkom XIX vijeka (1806 – 1813)", *Grada*, XI, Odeljenje istorijsko-filoloških nauka, 8, (Sarajevo: Naučno društvo BiH), 1961, pp. 5–69; Šamić, *Istorijski izvori*, pp. 69–73, 93–96, 107–13, 126–31, 136–42 et passim; Midhat Šamić, *Francuski putnici u Bosni na pragu XIX stoljeća i njihovi utisci o*

vispreni posmatrač i nepopravljivi pravdaš sa početka XIX vijeka, piše kako “...turnadžije, hasećije, serdengečdije, *alemdari* (kurz.- N. F.), kadije, muderisi i neke mektebske hodže koje njih slijede međusobom podijele 81.000 groša državnog novca...”⁹⁵ Ibrahim-alemdâr, njegov brat, otac i djed pripadali su toj vrhuški, a sâmim tim i dobitnicima u opisanim procesima. Pjesnik na narodnu ili, ako hoćete, narodni pjevač Umihana Čuvidina (cca 1794 — 1870)⁹⁶, opisujući, u jednoj svojoj pjesmi, sarajevsku janičarsku ordiju koju je, 1813. godine, u bojeve pod Loznicom i Zasavicom poveo ugledni sarajevski janičarski aga i veleposjednik Memiš-aga Mačković (u.1815 — 16),⁹⁷ kaže i ovo: *I premetni mlade jeničare: / Najnapreda Čamdži bajraktare / A za njime Pinjo bajraktare, / ...I nadbiše Srbadiju mladu, / I siđoše stojnu Biogradu...*⁹⁸ Radi se o važnom svje-

njoj, Kulturno nasljeđe, (Sarajevo: Veselin Masleša), 1965, pp. 101–14, 119–32, 136–51, 154–63, 191–216, 229–46; Ferdo Hauptmann, “Austrijski konzulat u Travniku (struktura i poslovanje)”, *GAD BiH*, II/2, 1962, pp. 71–87; Dušanka Bojanić, “Carigradski rukopis Mahmudkadićevog ‘Ustanka srpske raje’- Turskog vojnog pohoda na Srbiju 1813”, *Vesnik vojnog muzeja*, XVI, 1970, pp. 79–86; Ahmed S. Aličić, “Manuskript *Ahvali Bosna* od Muhameda Emina Isevića (poč. XIX v.)”, *POF*, XXXII – XXXIII, 1982 – 83, pp. 163–98, na pp. 174–75, 181–84; Galib Šljivo, “Otvaranja ‘Austrijskog carskog konzulata’ u Bosni 12. maja 1808.”, *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću u spisima stranih izvještača*, (Tešanj: Planjax), 2008, pp. 7–54, posebno na pp. 15–17, 27–30, 35–36, 47, 49–50, 51.

- 95 Aličić, “*Ahvali Bosna*”, p. 193. Autentični oblik njegovog prezimena potvrđuje stara sarajevska izreka *Umro Isevija, završila se Mesnevija*, (Muhamed Emin-efendija je bio poznati predavač Rûmijeve *Mesnevije*). Vid. Salih Trako, “Predavanje Mesnevije i Mesnevihani u Sarajevu”, *AGHBB*, XIII – XIV, 1987, pp. 221–26, na pp. 224–25. O prezimenima na -ija vid. Nen. Filipović, “Šerifija”.
- 96 O njoj vid. Abdurahman Nametak, *Hrestomatija bosanske alhamijado književnosti*, Kulturno nasljeđe, (Sarajevo: Svjetlost), 1981, pp. 11, 73–78. O tome da nije svaki zapis poezije arabicom *eo ipso* alhamijado-pjesništvo te o arabičkim zapisima narodne poezije vid. Hatidža Krnjević, *Lirski istočnici. Iz istorije i poetike lirске narodne poezije*, (Beograd i Priština: BIGZ i Jedinstvo), 1986, pp. 191–92.
- 97 O njemu vid. Alma Omanović-Veladžić, “Hasećija Mehmed Memiš-aga Mačković i Sarajevska svakodnevica”, *POF*, LIX, 2010, pp. 215–25, posebno na pp. 217–21, 224.
- 98 Nametak, *Hrestomatija*, pp. 74–75. Up. Hatidža Krnjević et alii, *Bosanskohercegovačka književna hrestomatija, II, Narodna književnost*, (Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika), 1972, p. 31, № 37, lirski pjesma *Ferman dođe uprav iz Stambula*, sadrži stihove u velikoj mjeri podudarne sa onima koji se tradicionalno pripisuju Umihani Čuvidini kao alhamijado-pjesniku. Pjesmu *Ferman dođe...*Krnjevićeva je preuzela iz zbirke bosanskih pjesama i pripovjedaka Kamila Blagajića, objavljene u Zagrebu 1886, № 39. Još vid. *supra* n. 95 i Sejfuddin Fehmi Kemura, *Prvi srpski ustanak pod Kargjorgjem od godine 1219 – 1804. do godine 1279 – 1862. Po turskim izvorima*, (Sarajevo: Islamska dionička štamparija), 1334/1916, pp. 333–34, gdje je navedena narodna pjesma koja počinje *Evo sedam godina dana kako cvili sva fukara* i koja upadno sliči pjesmama

dočanstvu. Prije svega, bez imalo dileme, može se pretpostaviti da je Pinjo Bajraktar ove pjesme naš Ibrahim-alemdâr, o čemu su argumenti podastrti već ranije u ovom radu. Pjesma potvrđuje da je sarajevsko javno mnjenje vidjelo upravo bajraktare uopšte kao prototipe junaštva, a ne nosioce viših aginskih činova (turnadžije, hasečije, serdengečdije).⁹⁹ Ta slika sigurno ima utemeljenje u realnosti; izgleda da su bajraktari bili glavni frontovski djelujući niži zapovjednici, dok su navedene više kategorije aga bile, po svojoj prilici, štabski zapovjednici. Pjesma svjedoči i o vezi Ibrahim-alemdâra i porodice moćnog Memiš-age Mačkovića. Iz jednog upisa u sarajevskom sidžilu zna se da Ibrahim-alemdâr, 2. VIII 1813, ženi Nefisu, ćerku Mula Mustafe Mačkovića, ili brata ili bližeg rođaka Memiš-aginog.¹⁰⁰ Kako je bosanska ordija sa Memiš-agom krenula na Srbiju krajem juna 1813, a kako su Zasavica i Lješnica pale 17. IX i. g., a Beograd osvojen 5. X 1813. g.,¹⁰¹ ovaj brak je sklopljen, očito preko zastu-

uobičajeno pripisivanim Čuvidini; Alen Kalajdzija, "Usmeno jezičko stvaralaštvo Umihane Čuvidine", *Predstandardni* (sic!-N. F.) *idiom bosanske alhamijado literature*, (Sarajevo: Institut za jezik), 2019, pp. 160–77, posebno na pp. 163, 167–70, 175. (Valja napomenuti da je Nedim Filipović u svojim predavanjima skretao studentima pažnju da u južnoslovenskim jezicima predložki prefiks *pre-* ima temporalno (vremensko), a *pred-* poziciono (mjesno) značenje. Zato pristojan stilista piše presokratovci, premoderna, preromanika, prestandardni itd.)

- 99 Prvi redovi jedne mostarske peticije vrlo lijepo odslikavaju hijerarhijsku ljestvicu muslimanskih gradskih uglednika u osmanskoj Bosni. U predstavci, sastavljenoj oko 1816. g., u jeku međusobica mostarskih ajana Muharem-age Hadžiselimovića i Salih-age Bakamovića, mostarski prvi ljudi su: "vjeroznanci, dobri pobožnjaci, propovjednici, odžaklijske age, zastavnici, trgovci" (*ulemâ vu şulehâ vu xutebâ vu ocaqlü âğâvât ü 'alem-dârân u tüccârân*). Od šest stepenica idealne hijerarhijske ljestvice, zastavnici su na, pretposljednoj, petoj stepenici, samo su trgovci ispod njih. Ovdje se očito radilo o trgovcima-privatnim licima koji nisu obnašali nikakve vojne ili upravne dužnosti, a takvih je, očito, bilo. Up. Mostar, Arhiv Provincijalata hercegovačkih franjevacâ, *Acta Turcarum*, № XXI / 1034, (dalje: Mostar, Arhiv Provincijalata hercegovačkih franjevacâ, *Acta Turcarum*=APHF, AT). Za historijski kontekst vid. Muhamed Hadžijahić, "Die Kämpfe der Ajane in Mostar bis zum Jahre 1833", *Süd-Ost Forschungen*, xxviii, 1969, pp. 123–81, (dalje: *Süd-Ost Forschungen*=SOF).

100 GHbB, S, LIV, p. 152. Up. Bejtić, "Prilozi proučavanju. II.", p. 114.

101 O padu Zasavice, Lješnice i Beograda te o hronologiji pohoda bosanske ordije na Beograd vid. Jorga, *GOR*, V, pp. 215–19; Skarić, "Sarajevo i njegova okolina", pp. 190–91. Vid. Šamić, *Istorijski izvori*, pp. 175–78, o trijumfalnom povratku paše Derendeliije sa pohoda na Beograd i Srbiju. Još vid. Aleksa Ivić, "Katastrofa Srbije 1813. godine", *Iz doba Karadorda i sina mu kneza Aleksandra*, pog. Radovan Samardžić, (Beograd: Prosveta), 1984, pp. 55–65, (prvi put objavljeno 1926). Samardžić piše o "žaloznoj predaji" Lješnice i "napuštanju" Loznice. Vid. Radovan Samardžić, "Vukov povratak istoriji", *Pisci srpske istorije*, II, (Beograd: Prosveta), 1981, pp. 71–136, na p. 97. Takođe: Miroslav Đorđević, "Karadordev ratni plan iz 1813", *Vojno-istorijski glasnik*, III/1, 1952,

pnika (*vekil*),¹⁰² u jeku samog pohoda. Time su Mačkovići nastojali da uz sebe vežu junaka pohoda i da tako ojačaju svoju neformalnu političko-interesnu grupu, u skladu sa uobičajenom upotrebom bračne ustanove među bosanskim elitama, i muslimanskim i nemuslimanskim.¹⁰³ Memiš-aga Mačković umire 1231 A. H. / 3. XII 1815 — 20. XI 1816 A. D., a iza sebe ostavlja – od direktnih muških nasljednika – samo maloljetnog sina Kasim-agu~Kasum-agu,¹⁰⁴ te Ibrahim-alemdâr Pinjo postaje najistaknutiji član te janičarske neformalne grupe u koju su još spadali članovi porodica Bakarija, Turnadžija, Tahmiščija, Imaretlija, Kobić, Fočo, Čohadžić, Ruščuklija.¹⁰⁵ Ta grupa bila je često u sukobu sa bosanskim valijama, ali i sa rivalskim interesnim grupama u Sarajevu.¹⁰⁶

pp. 97–114.

- 102 O toj ustanovi vid. Ronald Jennings, “The Office of *Vekil* (*Wakil*) in 17th Century Ottoman Sharia Courts”, *Studia Islamica*, XLII, 1975, pp. 147–69; Bilal Aybakan, “*Vekâlet*”, *TDVİA*.
- 103 O tome vid. Nenad Filipović, “Quelques particularités de l’institution matrimoniale dans le begovat de Bosnie”, *La Culture Urbaine des Balkans (XVe – XIXe Siècles)*, III, edid. Verena Han et alii, (Belgrade et Paris: L’Institut des études balkaniques et la Maison des sciences de l’homme), 1991, pp. 183–90, na pp. 187–89. Za komparativnu perspektivu vid. Georges Duby, *Vitez, žena i svećenik*. Ženidba u feudalnoj Francuskoj, prev. Đurđa Šinko Depierris, pog. Ivo Babić, (Split: LOGOS), 1987.
- 104 Omanović-Veladžić, “Hasećija”, pp. 223–24. Prezime njegovih potomaka koje glasi Kasumagić, kao i fonologija nekih turcizama u bosanskom jeziku (*kasum*), upućuje da se u bosanskom dijalektu osmanskog jezika (*Böсна lehçesi*) izgovaralo *Qâsum*, a ne *Qâsim*, kao u visokoosmanskom funkcionalnom stilu.
- 105 OIS, *Rukopisna zbirka*, Ms. № 28/3, *Müvâqqit, Târîx*, pp. 452–53, 483–85. Up. Skarić, “Sarajevo i njegova okolina”, p. 202.
- 106 *Ibid.*, pp. 483–85. Up. Skarić, *op. cit.*, pp. 193–95, rivalsku grupu činili su braća Džindžafići, njihovi sestrići Babići, pa Halačević, Vatrenjak, Čemerlija i dr. Skarić donosi podatke o saradnji Džindžafića sa notornim Sejjid Ali Dželâluddîn-pašom, zloglasnim pašom Dželalijom narodne tradicije i Andrićevog antologijskog djela *Priča o vezirovom slonu*, 1820 – 21. godine. Iako je slika ovog namjesnika i u narodnoj tradiciji i u našoj historiografiji izrazito negativna, ne može se poreći da se radilo, uprkos njegovim – i za to vrijeme – nesvakidašnjim metodama upravljanja, o vrsnom administratoru i jednom od rijetkih valija koji su se ozbiljno uhvatili u koštac sa austrijskim uplitanjem u bosanske unutrašnje stvari. Vid. Galib Šljivo, “Zatvaranje Austrijskog carskog konzulata” u Bosni 18. januara 1821. godine”, *Bosna i Hercegovina*, pp. 55–78, na pp. 62–63, rezime pašinog govora konzulovom izaslaniku dru Atanackoviću u kome je *leitmotiv* pašina nesprenost da dozvoli austrijsko miješanje u bosanske unutrašnje stvari, nevoljkost da se po Bosni dopusti uvođenje nekog drugog sudskog postupka osim šerijatskog, zahtjev za reciprocitetnim tretmanom osmanskih podanika iz Bosne na austrijskim stranama, posebno trgovaca. Govor je zaista bio uspješan, jer je konzulat zatvoren. Mora se reći da je ovakav stav bio rijetkost ne samo među bosanskim pašama poslije 1791. i 1796. g., nego i u cjelokupnom saobraćaju osmanskih visokih službenika sa zapadnim diplomatama i predstavnicima u istom

Grupe su se sukobljavale, sklapale privremene saveze, bile protiv valija i dogovarale se s njima, što je zavisilo od njihovih trenutnih interesa i odluka. Tvrdnja nekih savremenika-zapadnih putnika da su te grupe-politički činioци u Sarajevu, Travniku, Mostaru i drugdje sačinjavale oligarhijsku republiku¹⁰⁷ potpuno je na mjestu; takve interesno-političke grupe bile su poznate pod nazivom *cumhūr*, a istim izrazom se opisivalo istinske novovjekovne republike kao nizozemske Ujedinjene Provincije, ali je riječ služila i kao termin za janičarske interesne grupe i njihove političke aspiracije (*cumhūr cem'iyye-ti*), još od početka XVIII vijeka.¹⁰⁸ Učeni, ali i praktični te vispreni, austrijski konzul Josef Freyherr von Simbschen primjećuje, u jednom svom izvještaju Knezu Metternichu od 1. VI 1819, da u Travniku glavnu riječ vodi *džumhur* (njem. *Dschumhur* < osm. *cumhūr*) koji se upliće u sva politička pitanja i odluke, a valija vodi računa o tome; *džumhur* svoje mišljenje stvara ili u kafanama ili u džamijama.¹⁰⁹ Tu se jasno sagledava javna sfera u habermasovskom smislu i jedno specifično civilno društvo,¹¹⁰ a lokusi te javne sfere su kafana i džamija,

razdoblju. On pokazuje i pašino vrhunsko poznavanje diplomatije te međunarodnog prava, pored vrsno iznesenih argumenata iz šerijata i kânûna.

- 107 Šamić, *Francuski putnici*, pp. 206–12. Početkom 1818. g., austrijski konzul Von Simbschen piše da Sarajevo ima: *status koji je sličan statusu kraljevskih slobodnih gradova u Njemačkoj*. Vid. Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1813 – 1826*, (Tešanj:Planjax), 2016, p. 14 (n. 12, sa pozivom na Von Simbschenov izvještaj iz Bečkog arhiva). O gradskim povlasticama i povlaštenom građanstvu u Osmanskom Carstvu vid. Muhamed Hadžijahić, “Die privilegierten Städte zur Zeit des osmanischen Feudalismus. Mit besonderer Berücksichtigung der Privilegien der Stadt Sarajevo”, *SOF*, XX, 1961, pp. 130–58.
- 108 Cemal Kafadar, “Janissaries and Other Riffraff of Ottoman Istanbul: Rebels without a Cause?”, *International Journal of Turkish Studies*, XIII/1–2, 2007, Festschrift Norman Itzkowitz, pp. 113–34, na pp. 133–34, sa citatom iz čuvenog djela *Târîx-i Na’imâ* u kome jedan janičarski zapovjednik, 1703. godine, predlaže zamjenu osmanske dinastije takvom “skupnovladom”, sastavljenom od janičara. Up.”jumbūr...1. The mass of the people, the public. 2. A nation, a commonwealth. 3. (*modern*) A republic. 4. A people in a state of anarchy. umūr-ı jumbūr The affairs of the nation.”, Sir James W. Redhouse, *A Turkish and English Lexicon*, (Constantinople: The American Mission and A. H. Boyajian), 1890, col. 678b, s. v. jumbūr.
- 109 Šljivo, *Bosna 1813*, p. 223, odnosi se na događaje poslije 1818. g. u kojima je, što se Sarajeva tiče, upravo Pinjo igrao velku ulogu, pored Đul Mustafa-age (u. 1839), sina bajraktara Ibrahim-age, zakupnika Novog ili Đul-aginog hana koji je pripadao Gazi Husrev-begovom vakufu. Vid. Kreševljaković, *Hanovi*, pp. 25, 82. Još vid. Vasilj Popović, “Borba bosanske muslimanske Čaršije protiv nereda i korupcije 1818. godine”, *Zbornik u čast Bogdana Popovića*, (Beograd: Geca Kon), 1929, pp. 380–83.
- 110 Jürgen Habermas, *Strukturwandel der Öffentlichkeit: Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*, Politica, 4, (Neuwied: H. Luchterhand), 1962, passim. Habermas je

što će imati izvjesnu težinu prilikom analize Pinjine ostavine. Vidi se da se tu radilo o jednom političkom, a ne prepolitičkom društvu; jer ako je ono bilo preparlamentarno, to ne znači da je bilo i prepolitičko.

Posljednje godine Ibrahim-alemdârove su najpoznatije i o njima se najviše pisalo. On je bio u stalnom sukobu sa valijama u Travniku (Derendeliija, Sulejman-paša Skopljak, Dželalija),¹¹¹ a njegova sudbina bila je zapečaćena uništenjem janičara u Istanbulu 1826. godine.¹¹² Sarajevo i Bosna su – pored Tokata, Antepa, Jerusalima, Bagdada i Jedrena – spadali u rijetke sredine koje su pružile žilav otpor ukidanju janičara. Ono je u Bosni krvavo provedeno do proljeća 1827. g., a glavni akter te pacifikacije bio je valija Abdurrahîm-paša, dok je Pinjo bio jedan od nekoliko vodećih opozicionara ukinuću janičara. Pinjo je, sa više puta pominjanom grupom, uhapšen 18. II 1827. u Sarajevu, sproveden u Zvornik gdje je posječen 12. III 1827; dok su glave posječenih poslane u Istanbul i izložene na kolju pred kapijom Saraja.¹¹³ Iako je Pinjo posječen u martu 1827. g., ostavinska rasprava iza njega je provedena tek 21. ševvâla 1243

izrazito pod uticajem, direktnim i indirektnim, čuvenog poglavlja u Macaulayovoj *Historiji Engleske* o kafanama i klubovima kao lokusima na kojima se pripremala liberalna tzv. Slavna revolucija 1688. godine. Za najjasniji argument o rastu civilnog društva u post-klasičnom Osmanskom Carstvu (1600 – 1839) vid. Rifa'at Ali Abou-El-Haj, *Formation of the Modern State: the Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Centuries*, 2nd ed., (Syracuse University Press), 2005.

- 111 OIS, *Rukopisna zbirka*, Ms. № 28/3, Müvâqqit, *Târîx*, pp. 452–53, 483–85. Još vid. Gojko Krajljević, “Fra Mate Kristićević, kroničar 18. i 19. stoljeća”, *GAD BiH*, XVI–XVII, 1977, pp. 249–54, na p. 253. Kristićević piše: *Pod e čehaja* (Derendelijin-prim. N. F.) *preko svoje volje... Ne sluteći ništa o drugoj sarajevskoj vojsci, koja je pod zapovjedništvom hrabrog Pinje (podv. N. F.) namjeravala udariti.* (Ovdje je važno da je za franjevačkog hroničara zapovjednik *hrabri Pinjo*. Očito, u Bosni je nepodijeljeno vladalo mišljenje o Pinju Bajraktaru kao o hrabrom ratniku); Marijan Bogdanović, *Ljetopis Kreševskog samostana*, 2. izd., prir., prev., uv. i bilj. dr fra-Ignacije Gavran, (Sarajevo i Zagreb: Synopsis), 2003, p. 257; Šljivo, *Bosna 1813*, pp. 51, 54, 58–69, 89, 129–30, 135–38, 140, 182, 201–02, 246–47, 255–60, 274, 278, 390–91, 394–95.
- 112 O tome vid. Jorga, *GOR*, v, pp. 310–16; Mehmet Ali Beyhan, “Yeniçeri Ocağının Kaldırılışı Üzerine Bazı Düşünceler, *Vak'a-i Hayriyye*”, *Osmanlı*, VII, edid. Güler Eren et alii, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları), 1999, pp. 258–72; Mehmet Mert Sunar, *Cauldron of Dissent: A Study of the Janissary Corps, 1807 – 1826*, Ph. D. thesis in manuscript, State University of New York, Binghamton, 2006, pp. 200–41.
- 113 OIS, *Rukopisna zbirka*, Ms. № 28/3, Müvâqqit, *Târîx*, pp. 452–53; *Târîx-i Lutfî*, I, (Der-Se'âdet: Maṭba'a-yi Âmiri), 1290 A. H. / 1873 – 74 A. D., p. 181 et passim; Skarić, “Sarajevo i njegova okolina”, pp. 196–203; Kreševljaković, “Han Kolobara”, pp. 205–06; Sunar, *Cauldron*, pp. 235–36; Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1827 – 1849*, (Tešanj: Planjax), 2016, pp. 41–45.

A. H. / 6. v 1828 A. D.¹¹⁴. Do toga je došlo vjerovatno zato što se čekala odluka vlasti o konfiskaciji imovine (*muşâdere*)¹¹⁵ osobe pogubljene zbog veleizdaje, jer je Visoka Porta tako okarakterisala djelovanje onih janičara koji su pogubljeni u Bosni 1827 — 28. godine.¹¹⁶

Nasilno ukinuće janičara prouzrokovalo je konfiskacije imovine pogubljenih, konfiskacije derviških beктаšijskih vakufa (a to je red koji je tradicionalno bio povezan s janičarima), teške globe nad onima koji nisu pogubljeni, ali su smatrani krivcima prema državi.¹¹⁷ No, konfiskacija nikada nije značila potpuno oduzimanje imovine preostale iza nekoga. Vodilo se računa o nužnom šerijatskom dijelu za srodnike i djecu, posebno maloljetnu; isto tako se vodilo računa o šerijatskim kategorijama kolektivnog vlasništva (*muşâ*; *şirket*).¹¹⁸ Takvo kolektivno vlasništvo moglo je ići ruku pod ruku sa običajno-pravnom slovenskom zadrugom, u gradskom muslimanskom svijetu poznatom kao *zajednica* (npr. izraz žive u zajednici). Takve zadruge među potomcima sarajevskih janičarskih porodica zabilježene su, kao aktivne, još 1921. godine.¹¹⁹ Pored toga, važno je naglasiti da se procjenjuje da je obično konfiskovano između

114 Vid. *supra* n. 67.

115 O konfiskaciji u Osmanskom Carstvu i njenoj vezi sa doktrinom javnog prava u hanefitskom islamu vid. M. Cavid Baysun, "Musâdere", *İslâm Ansiklopedisi*; Cengiz Tomar, "Musâdere", *TDVİA*; Tuncay Öğün, "Musâdere. Osmanlılar'da", *TDVİA*.

116 O tome prvorazredna svjedočanstva pruža: İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (=BOA), *Hatt-ı Hümayûn*, № 43477; 43477. D; 43477. F; 43477. H; 43477. I; 45318.

117 O konfiskaciji imovine pogubljenih osoba te beктаšijskih vakufa vid. Tuncay Öğün, *art. cit.*, pp. 67–68. O globama u Sarajevu poslije pokolja janičara vid. Skarić, "Sarajevo i njegova okolina", pp. 202–03.

118 Vid. Haim Gerber, "Mushâ", *The Encyclopaedia of Islam*²; Hasan Hacak, "Müşâ", *TDVİA*; Beşir Gözübenli, "Şirket", *TDVİA*.

119 Osmoro braće iz ugledne sarajevske porodice Musakadija-Musakadić, odraslih, sa raznim zanimanjima, oženjenih odnosno neoženjenih, živjelo je, u to vrijeme, oko zajedničkog ognjišta. Vid. Vasilj Popović, *Zadruga. Istorijska rasprava*, p. o. iz "Narodnog jedinstva", (Sarajevo: Zemaljska štamparija), 1921, pp. 21–22. O Musakadijama-Musakadićima kao janičarima i uglednicima vid. Truhelka, *Uspomene*, p. 42. U kući Ibrahim-age Musakadije nađen je, prije 1928. g., Mestvičin *Popis uzajamnog jamčenja stanovništva u Sarajevu 1841. godine*. Vid. Derviš M. Korkut, "Mestvičina Čefilema iz 1841 g.", *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva*, II, 1966, pp. 103–18.

30 — 60% imovine umrlog¹²⁰ i/ili pogubljenog.¹²¹ Sve bi ove činioce trebalo uzeti u obzir prilikom procjene podataka koje nudi popis ostavine iza Ibrahim-alemdâra Pinja. Dokument svjedoči o bogatom, moćnom i uglednom čovjeku, ali se taj popis ne može uzimati kao fotografska reprodukcija njegovog imanja. On, u najboljem slučaju, reprezentuje nešto više od 2/3 onoga što je mogao posjedovati neposredno pred svoje pogubljenje. Bilo kako mu drago, popis je veoma važan i sadržajan izvor. Iz popisa, sastavljenog gotovo 14 mjeseci poslije pogubljenja, vidi se da su njegovi nasljednici podijelili 1.254.039 para, odnosno, prema kursu novca u Sarajevu u to vrijeme, 31.350,975 groša ili 20.900,65 cvancika ili 1.492,903 zlatne mađarije.¹²² Imovina se sastojala od pokretnina prodatih na dražbi i onih koje su popisivači zatekli u sarajevskom domu pogubljenog. Zatim slijede stvari, životinje, sijeno i žito po njegovim seoskim posjedima u okolini Sarajeva, Visokog, Rogatice, Goražda, Prače sve do Srebrenice. Dio te imovine, kao sjemensko žito i stoka, bio je na dugu kod nekih čifčija. Tu se radilo o aranžmanu prema kome je čifluk-sahibija davao čifčiji i zgrade i orače životinje i sjemensko žito. Više ljudi u Sarajevu i po selima mu je dugovalo gotov novac i/ili stvari. Imao je čardake, bašče, povrtnjake, štale, ambare, vodenice, dijelove u dućanima u Sarajevu, a sa bratom je bio u poslovnom partnerstvu u koje je uložio kapital. Ističu se nekolike stvari. U Sarajevu je, pored stare i manje kuće u Armaganuši (22.000 para), posjedovao zaista veoma vrijednu kuću u Ferhadiji-mahali,¹²³ u sâmom središtu grada i blizu glavnih lokusa poslovnog života u tadašnjem Sarajevu. Ta kuća, procijenjena na 320.000 para, simbol je njegovog uspona jer smo vidjeli da je starinom

120 Ne treba zaboraviti da je često rutinski djelimično konfiskovana imovina državnih vojnih i upravnih službenika poslije njihove smrti, jer su takve osobe smatrane dinastičkim i državnim robovima (*qul*). Za jedan primjer vezan i za bosansku historiju vid. Heath W. Lowry, *Hersekzâde Ahmed Paşa: an Ottoman Statesman's Career & Pious Endowments*, (Istanbul: Bahçeşehir University Press), 2011.

121 Vid. M. Cavid Baysun, "Musâdere".

122 Nagata, *Materials*, pp. 42–47, № XII. na p. 47. Nugata daje zbir 1.400.109 para, koji je ili rezultat pisarske pogreške ili Nugatine pogrešne kalkulacije. Naš zbir je rezultat sabiranja pojedinačnih stavki. Kursevi su preračunavani prema: Skarić, "Iz trgovačkih tevtera i pisama", *Izabrana djela*, I, pp. 318–19; Popović, "Trgovina Budimlića", pp. 67–68; Šljivo, *Bosna 1827*, p. 73 (n. 94).

123 O toj mahali vid. Skarić, "Sarajevska mahala Ferhadija 1850 – 55.", *Izabrana djela*, II, pp. 222–28, posebno na p. 222. Kuću pominje i Bejtović, "Prilozi proučavanju. II.", p. 114, ali bez ikakve bilo reference, bilo analize.

porodica bila sa Bjelava, a Bašeskija ga, oko 1790. g., bilježi kao stanovnika Bjelava, te je ovu visoko vrijednu kuću Ibrahim-alemdâr stekao, najvjerovatnije, pošto se proslavio u pohodu na Beograd i pošto je preuzeo vodstvo nad Mačkovićevoim janičarskom frakcijom.

Ono što zaista iznenađuje je jasna dokumentarna potvrda da je Pinjo u času pogubljenja bio većinski vlasnik Kolobara-hana. Izvor je nedvosmislen: on je posjedovao 31/48-inu Kolobare, a taj dio je procijenjen na 8.600 para. Još su veći njegovi prihodi od toga hana i iznosili su 12.000 para. U literaturi se stalno pominje i ponavlja da je on bio zakupnik Kolobara-hana,¹²⁴ koji je, zaista, prvobitno pripadao Gazi Isa-begovom vakufu. Međutim, defteri zakupnina (*muqāṭa'a*) toga vakufa,¹²⁵ iako navode zakupnine za neke dućane u Kolobari, ne pominju Pinja niti je broj svih tih dućana odgovarajući sa onim što se zna o izgledu i veličini Kolobara-hana. Zapravo ti defteri govore samo o onih 17/48-ina koje je vakuf zadržao pri sebi u prvoj polovini XIX vijeka. Može se samo reći da je Gazi Isa-begov vakuf, tokom XVIII i XIX vijeka, bio u stalnim novčanim tegobama, da je na vakufsku imovinu udarano na razne načine,¹²⁶ i da je upravljanje vakufom preko zastupnika mutevelije, jer se mutevelija-zadužbinski upravnik nalazio u Skoplju, bilo krajnje nepovoljno po vakuf. Iz izvorâ se vidi da su, kroz XVIII i prvu polovinu XIX vijeka, sarajevski zastupnici mutevelije Gazi Isa-begovog vakufa bili često upravo janičarski bajraktari.¹²⁷ Nije li Pinjo, prvo kao zastupnik, iskoristio loše stanje vakufa da na neki način postane većinski vlasnik Kolobara-hana? Otudivanje vakufskih nepokretnosti, iako je svaki vakuf sâm po sebi stvar *ex commercio*-tj. nepodložna kupoprodaji, išlo je obično preko doživotnog nasljednog "dvouplatnog" zakupa (*icâreteyn*).¹²⁸ Kako je taj zakup običavao da porodi višegeneracijska na-

124 Kreševljaković, "Han Kolobara", p. 204; Bejtć, *art. cit.*, *loc. cit.*

125 Vid. *supra* n. 4.

126 Aličić, "Ahvali Bosna", p. 189. Up. Kreševljaković, "Han Kolobara", pp. 203–05.

127 Vid. *Molla Mustafa'nın Mecmuası*, ed. Filan, pp. 296, 331; Bašeskija, *Ljetopis*, prev. Mujezinović, pp. 213, 289; OIS, Arhiv, *Zbirka ANUBiH*, № 237, *Sidžil Mula Muhameda Mestvice (1800–1848)*, regesta sačinio Mehmed Mujezinović (1973. g.), daktilografisano, pp. 11–12 (fol. 6ob), 12 (fols. 34b–35a, 59b–60a).

128 O toj vrsti vakufa vid. Ćiro Truhelka, "Gazi Husrefbeg, njegov život i njegovo doba", GZM, XXIV, 1912, pp. 91–232, na pp. 189–90; Kreševljaković, "Han Kolobara", pp. 203–04; Bülent Köprülü, "Evvelki Hukukumuzda Vakıf Nev'iyetleri ve İcâreteynli Vakıflar. Fasıl:IV", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, XVIII/1, 1952, pp. 215–57; Klaus Kreiser, "İcâreteyn: zur "doppelten" Miete im osmanischen Stiftungswesen", *Raiyyet Rûsûmu. Essays Presented to*

sljedna stvarna prava, a kako se u Osmanskom Carstvu nesmiljeno trgovalo i tim stvarnim pravima,¹²⁹ onda se jednog dana vakufska nekretnina mogla naći posve ili velikim dijelom i kao uknjiženo vlasništvo nekoga drugog.¹³⁰ Ono što je interesantno jeste da je Ibrahim-alemdâr meteorski brzo došao u posjed, a zatim u puno privatno vlasništvo najvećeg dijela Kolobara-hanu koji mu je donosio znatan godišnji prihod. Tradicija zna da je u Kolobara-hanu Pinjo imao i kafanu (bos. *kahva* < osm. *qahve*) jer narodni pjevač veli: *Ono ti je Pinjo bajraktaru, / Kahva mu je na srid Kolubare*. Arhivski izvor potvrđuje tu predaju.¹³¹ Kafana je bila mjesto gdje se uživala kafa, uz duhan i nerijetko opijum,¹³²

Halil İnalçık on his Seventieth Birthday by his Colleagues and Students, Journal of Turkish Studies, X, 1986, pp. 219–26; Aleksandar Fotić, “Rustem-pašin vakuf u Beogradu (İcâreteyn)”, *Istorijski časopis*, XXXVIII, 1991, pp. 233–41; idem, “Turski dokumenti o Rustem-pašinom vakufu i “Dvostrukom zakupu” (İcâreteyn) u Beogradu”, *Miscellanea*, XXXI, 2010, pp. 75–108, poseb. na p. 77.

- 129 Situacija podsjeća u mnogome na promet tzv. stanarskim pravom u SFRJ odnosno na ustanovu *Hauptmiete* – temeljno iznajmljivanje u Austriji, nastalu iza 1918. godine uplivom socijaldemokratima. U tim aranžmanima, vlasnik na papiru izgubio je gotovo sve, a profitirao je dugoročni zakupnik koji je, za laike, bio vlasnik jer je nekretnine zakonski izdavao, preprodavao prava uživanja, itd.
- 130 Vid. Nenad Filipović, “Osmanska Bosna i Osmansko Carstvo u djelu *Stvaranje Jugoslavije 1790 – 1918* Milorada Ekmečića”, *POF*, XL, 1990, pp. 433–57, na pp. 447–49, gdje se poziva i na malo korištenu, ali učenu i pravnički dubokomnu raspravu jednog od najvećih znalaca šerijatskog prava u Bosni u prvoj polovini xx vijeka. Up. Hafiz A. [bdulah Ajni] Bušatlić, “Jedno pogrešno shvaćanje i nepravilno knjiženje kod ‘Evladijet vakufa’ u Bosni i Hercegovini”, *Novi Behar*, V/13–14, 15, 1932, pp. 201–02, 212–15.
- 131 Hamdija Kreševljaković, *Esnafi i obrti u starom Sarajevu*, (Sarajevo: Narodna prosvjeta), 1958, p. 19. Pjesma objavljena u: *Bosanski prijatelj*, II, 1851, dakle kada su mnogi Pinjovi savremenici bili još na životu, te je njen fakticitet veoma visok, zaista. Up. Nagata, *Materials*, pp. 42–43, XII.
- 132 O janičarskim kafanama i opijumu u njima, posebno korištenom kao kompozitna droga u obliku paste (*berş*), u kojoj su drugi sastojci bili hašišova pasta, egzotični začini, med, šećer, vid. Benedek Péri, “A Janissary’s Son Turned Druggist and his Highly Successful Designer Drug in 16th – 17th Century”, *Osmanlı İstanbulu*, IV, edid. Feridun M. Emecen et alii, (İstanbul: 29 Mayıs Üniversitesi), 2016, pp. 643–54, (autoru nije poznata mala, ali briljantna rasprava Andreea Tietzea o etimologiji izraza *berş* u kojoj su iznesene i veoma važne kulturno-historijske napomene). Cf. Andreas Tietze, “Eine griechisch-türkische Etymologie und ihr kulturhistorischer Hintergrund”, *Zeitschrift für Balkanologie*, XXXIII/1, 1997, pp. 98–100. Uživanje opijuma i drugih droga u Osmanskom Carstvu, redovno ali umjereno, bilo je socijalni običaj, a ne socijalna bolest, baš kao što redovno, ali umjereno uživanje vina u Italiji i Francuskoj tvori socijalni običaj, a ne alkoholizam kao socijalnu bolest, zaključuje, s pravom, Tietze u pomenutoj studiji. Splićanin Marko Kavanjin piše, 16. II 1606, iz Sarajeva bratu Jakovu u Mletke da mu pošalje

kao piće društvenosti (engl. *social drink*),¹³³ ali je još važnija bila uloga kafane kao lokusa razmjene mišljenja i izražavanja političkih pogleda.¹³⁴ Već ranije citirani narodni pjevač i o tome ima nešto da kaže: *Kada hoće age Sarajlije, / Kada hoće da čine vijeće, / Oni nejdū muli na meščemu / Nego idu Pinji bajraktaru*. To se u potpunosti slaže sa jednom, rijetko primjećivanom, opservacijom francuskog konsularnog činovnika i darovitog putopisca Chaumette Des Fossésa,¹³⁵ koji piše, iza 1807. g., da gradski ljudi u Bosni provode jedan dio dana u kafani; da su to najčešće janičari koji se mnogo bave politikom; da u Travniku, npr., blizu vezirskog konaka, ima jedna kafana u koju dva-tri puta dnevno navraća-ju eski-age (stari janičari)¹³⁶ i muslimani-mještani; da se tu pretresaju pristigle novosti; da prvaci, često, nakon vijećanja, odlaze veziru sa molbama koje im on rijetko odbija.¹³⁷

Pinjo je od kafane ostvarivao dobar prihod, ali ona mu je, jasno, služila i kao poligon za sticanje političkog, društvenog, pa i privrednog, uticaja. Druga važna stvar koja se primjećuje jeste da je Ibrahim-alemdar na više mjesta (Pofalići, Srebrenica, Mokro, Visoko) uživao prihode od zakupa desetine (*iltizam*;

25 lira opijuma jer se to u Sarajevu može dobro prodati; ako je dobar, zarada je 50%, i više. Vid. Čičin-Šain, "Pisma Marka Kavanjina", pp. 116–17, № 2. Bašeskijin *Ljetopis* pruža građu o upotrebi opijuma i drugih opojnih supstanci koja obezbjeđuje dovoljno razlogâ za uopštavanja u interpretaciji.

- 133 Savremena anglo-saksonska historiografija insistira na prevratnoj ulozi pojave kafe i čaja kao pića društvenosti koji smjenjujuju srednjovjekovnu sklonost ka vinu, pivu i medovini. Time su kafa, čaj, šećer shvatani, u braudelovskom smislu, kao materijalni pojavnici i/ili simboli nastajuće modernosti. Literatura o tome je nepregledna, te ju je izlišno ponaosob navoditi.
- 134 Kafadar, "Janissaries and Riffraff", pp. 120, 123; Aleksandar Fotić, "The Introduction of Coffee and Tobacco to the Mid-West Balkans", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, LXIV/1, 2011, pp. 89–100, poseb. na pp. 91–95; Filan, *Sarajevo u Bašeskijino Doba*, pp. 234–37.
- 135 O njemu vid. Šamić, *Istorijski izvori*, pp. 52–63 et passim; idem, *Francuski putnici*, pp. 117–33 et passim. Za prevod njegovog djela vid. Milenko S. Filipović, "Šomet de Fose i njegovo delo o Bosni", *GZM, Etnologija*, XXVI, 1971, pp. 171–219.
- 136 Tu se misli na bašeskije (osm. *bašeski aġālar*[i]). Ovo potvrđuje Chaumette Des Fossésovu odličnu upućenost i u bosanski život i u osmanske ustanove.
- 137 Šamić, *Istorijski izvori*, pp. 83–84 i n. 2.

‘öşr)’¹³⁸ na spahijskim timarima.¹³⁹ Nije se tu radilo o javno-pravnom zakupu državne desetine koji se sreće u Bosni, posebno iza 1850, i koji dobro znamo iz radova Ekmečića i Aličića; ovdje se radilo o tome da je timarnik, pritisnut optovanim manjkom gotovine, privatno-pravno prodavao svoja osnovna rentna prava trećoj osobi za paušal u gotovini. Dok se o čitfličenju pisalo i previše i gotovo uvijek isto, ova pojava je ostala gotovo neprimijećena. Aranžmani su mogli biti na jednu, dvije ili nekoliko godina. Pinjo nije bio izuzetak u ovim lukrativnim poslovima. U te su poslove dio svojih viškova ulagali mnogi sarajevski potrgovčeni janičari i/ili pojaničareni trgovci i zanatlije. Neki članovi begovske porodice Čengić, među njima i kasnije proslavljeni i moćni Smil-aga, prodavali su, krajem XVIII i početkom XIX vijeka, prava na desetinu sa svojih timara (Crna Rijeka, Svrakino, Presjenica, Kalinovik) sarajevskom trgovcu Mula Abdullahu Kaukčiji,¹⁴⁰ takođe janičaru sa visokim činom age serdengečđijâ, višim od Pinjovog.¹⁴¹ Fenomen nije nikakva posebnost sarajevskih društvenih odnosa, jedino ga obilnija sarajevska građa bolje ilustruje. Postoje izvori koji pokazuju da su otprilike u isto vrijeme hercegovački spahije i zaimi prodavali unaprijed svoja prava na desetinu i druge namete mostarskim janičarima ili pripadnicima pojaničarenih elita.¹⁴² Da zaključimo, pogubljenje

138 O desetini u Bosni vid. Ahmed S. Aličić, “Desetina u Bosni polovinom XIX vijeka”, *Prilozi Instituta za istoriju*, XVI/17, 1980, pp. 129–74. Vrlo obaviješteno i produbljeno o tom kasnom obliku erarizovane desetine pisao je još Ante Malbaša, *Hrvatski i srpski nacionalni problem u Bosni za vrijeme režima Benjamina Kallaya. I. Dio (1882 – 1896)*, Prilozi proučavanju jugoslovenskog pitanja u Austro-Ugarskoj, 1–2, (Osijek: Gradanska tiskara K. D.), 1940, pp. 102–105 (n. 222).

139 Nagata, *Materials*, pp. 44–46, XII.

140 OIS, Arhiv, *Manuscriptaque Acta Turcica*, № 1703, 1728, 1729 (uništeno u agresorskoj paljevini 17. v 1992); GHBB, Arhiv, *Acta Turcica*, № 259, 260. Ove isprave su nastale u rasponu 1211 – 1221 A. H. / 1796 – 1808 A. D. Još vid. Hamdija Kreševljaković, “Čengići. Prilog proučavanju feudalizma u BiH”, *Izabrana djela*, I, edid. Avdo Sućeska i Enes Pelidija, Kulturno nasljeđe, (Sarajevo: Veselin Masleša), 1991, pp. 388–413 (prvi put objavljeno 1959. g.).

141 Muderizović, “Popis janičara”, p. 107.

142 APHF, AT, № VI / 260. Temessuk izdat 25. ša'bâna 1221 A. H. / petak, 7. XI 1806. Ahmed-spahija, sin hadži-Ahmedov, potvrđuje da je Aliji Lakišiću iz Mostara prodao za 521 groš pobiranje desetine i ostalih nameta (*rûsûm*) sa timara kojeg je naslijedio od oca mu. Timar se nalazi u selu Ljubotić u kadiluku Mostar. Da su Mostarci Lakišići, još polovinom XVIII vijeka, bili pojaničareni za ĩmi-begovi govori jedan popis iz 1755. godine (*yüz başı Muştafâ Beg ibn-i Ahmed Âğâ Lâqişa-zâde*). Vid. Ahmed S. Aličić i Hifzija Hasandedić, “Popis Terzija, Ćurčija i Ćebedžija u Mostaru iz 1755. godine”, *POF*, XVIII–XIX, 1968 – 69, pp. 315–71, na p. 347 (faksimil). Popis potvrđuje visok stepen pojaničarivanja kod mostarskih i hercegovačkih za ĩma i spahija (begovi i age). Janičarske plate u gotovini, za razliku od timarskih naturalnih prinadležnosti,

Pinjovo označilo je kraj jednog meteorskog političkog i privrednog uspona. Od njegovog pogubljenja, 1827. g., pa sve do 1878. g., na lokalnom nivou u Sarajevu su odlučujuću riječ imali upravo pripadnici, potomci i srodnici one frakcije s kojom je Pinjo ljuti bojak bio: Džindžafića sestrići Babići, Fadil-paša Šerifija, Uzunije, Sokolovići, Čurčiči. Iako mu je brat hadži-Abdullah-sandžaktar umro ostavivši iza sebe, krajem 1840. g., imovinu procijenjenu na nimalo beznačajnih 131.536,5 groša, radilo se o osobi bez ikakvog upliva u sarajevskom i bosanskom političkom i javnom životu.¹⁴³ Porodica nikad nije povratila stvarnu političku moć i privredni uticaj koji je imala u vremenu oko 1790 — 1827, ali je zato postala jedan od stožera lokalne usmene predaje i lokalnog kulturnog pamćenja.

Jeftan Kovačević, Mostarac u Sarajevu, i pitanje pravoslavnih trgovačkih dijaspora iz Bosanskog pašaluka po Mediteranu, Srednjoj i Istočnoj Evropi

Ibrahim-alemdâr Pinjo daje značajan podatak kada se obraća odlučujućim ljudima na Trebinjskoj baždarnici. Bajraktar piše: “Kovačević Jeftan koji je izvorno iz Mostara ali koji trguje zvjerkom u Kolobara-hanu u Sarajevu.” Toj se rečenici može, opravdano, povjerovati. Jer jedan popis mostarskih esnaflija iz 1755. godine zna za Kovačeviće, po imenima, nesumnjivo pravoslavce,¹⁴⁴ kao zanatlije, biće ponajprije ćurčije¹⁴⁵: “štićenik Đuro, sin Kovačevića (*zimmî Gūrō veled-i Qovāçevîk*); štićenik Jovan, sin Nikole Kovačevića (*zimmî Yovân*

i mogućnost većeg političko-društvenog upliva na lokalnom nivou, izgleda da su bili glavni zamaјci ovog procesa. Još o tome na nivou čitavog Bosanskog pašaluka na prelomu XVIII na XIX vijek vid. Šamić, *Francuski putnici*, p. 212; Aličić, “*Ahvali Bosna*”, p. 189 (Mustafa Nûruddîn-efendija Šerifija ima sedam janičarskih upisnica), 192–95 (ajan Srebrenice-pojaničareni za’im).

143 Vid. *supra* n. 68.

144 O pravoslavnim zanatlijama u Mostaru (kraj XVII, prva polovina XIX vijeka) i njihovoj antroponimiji vid. Radomir Stanić, “Prilog proučavanju starih mostarskih zanata”, *GZM, E*, n. s., XXII, 1967, pp. 145–60. Još vid. Savo N. Semiz, “Bilješke o zanatima u Mostaru”, *GZM, XVI*, 1904, pp. 154–59.

145 O mostarskim ćurčijama vid. Hamdija Kreševljaković, “Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini (1463 – 1878). II. Mostar”, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, XXXV, 1951, pp. 61–138, na pp. 100–01.

veled-i Niqōla Qovāçevik”.¹⁴⁶ Iako su još u xvii vijeku u Mostaru neki ćurčije bili muslimani, zanat je postepeno, ali sigurno, prešao u hrišćanske, pravoslavne, ruke. Isto se uočava i u drugim velikim balkansko-osmanskim centrima, npr. Sarajevu¹⁴⁷ i Skoplju.¹⁴⁸ Gradski zanatlijski element, što se pravoslavni u Bosanskom pašaluku tiče, popunjavao se, ponajviše, iz vlaškog stanovništva. To smo pokazali još 1991. godine.¹⁴⁹ Zašto je to bilo tako? Odgovor je krajnje jednostavan. Vlasi su, kao “carski” ljudi, imali slobodu kretanja koju obična raja, i nemuslimanska i muslimanska, nije posjedovala; kao ponosnici, tj. kiridžije i/ili kramari oni su mogli da steknu dovoljno kapitala da se otisnu do gradova i zatrgovče. To vidimo i kod Cincara sa Pinda¹⁵⁰ i kod starohercegovačkih Vlaha, i takve su pojave dio matrice “dugog trajanja” njihove historije. Cvijić primjećuje da Starohercegovci, i planinštaci i humljaci, vole trgovinu, znaju je, i jako cijene sticanje i bogatstvo. Starohercegovačko Grahovo se nalazilo upravo na jednom kraju putne ose koju Cvijić ističe kao starohercegovački kraj koji gravitira Dubrovniku i Dubrovačko-Carigradskom drumu te gdje se bogatstvo više cijeni od junaštva i iz koga se otisnuo najveći broj budućih trgovačkih magnata po balkanskim gradovima i varošima.¹⁵¹ Prvi susjedi

146 Aličić i Hasandedić, “Popis ćurčija”, pp. 361, 366 (faksimili).

147 Kreševljaković, *Esnafi u Sarajevu*, pp. 140–45.

148 Vera Kličkova, *Ćurčisko-kožuharski zanat i esnaf vo Skopje*, (Skopje: Etnološki muzej), 1959, pp. 73–94 et passim. Koristeći ogromni tefer ćurčijsko-kožuharskog zanata u Skoplju, sa upisima nastalim 1740 – 1933 na preko 400 strana, autorica je donijela na stotine majstorskih imena i sva su hrišćanska. Za Istanbul vid. Güler Yarı, “Osmanlı Kürk Ticaretinde Bir Ölçü Birimi: Beden”, *Beden Kitabı*, edid. Emine Gürsoy-Naskali ve Aylin Koç, (İstanbul: Kitabevi), 2009, pp. 485–509, na pp. 489 (n. 15), 500; Elif Bayraktar Tellan, “Osmanlı Gayrimüslim Çalışmaları Çerçevesinde İstanbul Kürkçüleri”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, xxvii, 2017, pp. 115–37.

149 Nenad M. Filipović, *Veliki vezir Kodža Sinan-paša i spaljivanje moštiju Sv. Save Nemanjića (1594)*, magistarska teza u rukopisu, Univerzitet u Beogradu, 1991, *passim*, povodom mileševskih, prijepoljskih i uzičkih Vlaha-trgovaca u xv – xvii vijeku i starovlaških *primićura* – nižih starješina, nastanjenih i zatrgovčenih u Sarajevu u xvii vijeku.

150 Dušan J. Popović, *O Cincarima: Prilozi pitanju postanka našeg građanskog društva*, 2. dop. izd., (Beograd: Štamparija Drag. Gregorića), 1937; Milenko S. Filipović, “Cincari u Bosni”, *Zbornik Radova Etnografskog instituta*, ii, 1951, pp. 53–108.

151 Jovan Cvijić, “Uzroci metanastazičkih kretanja”, *Naučnici*, ed. Vojislav Đurić, Srpska književnost u 100 Knjiga, 81, (Novi Sad i Beograd: Matica srpska i skz), 1972, pp. 106–30, na p. 124; idem, “Posledice migracija”, *op. cit.*, pp. 130–82, na p. 151, (objavljeno prvi put 1921). Beogradski milioner Luka Čelović-Trebinjac (Pridvorica kod Trebinja 1854 – Beograd 1929) poslan je, kao dječak, u Banju Luku da šegrtuje kod trgovca Jovana Pišteljića (Pištelja), zatim kod strica

Grahovljana, Vlasi Nikšići, koji su, u vremenu 1683 — 1699. godine, lutali od osmanskog do mletačkog podanstva i natrag, dobili su, 1102 A. H. / 5. X 1690 — 23. IX 1691, garanciju osmanskih vlasti u obliku “kadijske kletovne knjige”¹⁵² (*‘ahd-nāme hücceti*) da, u zamjenu za svoj ponovni ulazak u osmansko podanstvo, niko neće ometati njihove putnike, ponosnike i trgovce (*gidenlerimize vü tüccārlarımızı xilāf-ı şer’-i şerif ü muğāyır-ı qānūn-ı münif bir ferde tecāvüz ü te’addī olmamaq üzre*).¹⁵³ Možemo li mostarske Kovačeviće i Jeftana Kovačevića svrstati među te zatrgovčene zanatlije – Vlahe? Naš bi odgovor bio: možemo. Snažan argument za to nalazimo u poznatom antropogeografskom djelu *Hercegovina* Jevta Dedijera.¹⁵⁴ Dedijer bilježi da u selu Ključani, jugoistočno od Božanovića na podnožju Gloga, u manjoj uvali u Nevesinjskom polju, živi rod Kovačevića. Starinom su iz Jajca i potomci su Vuka Brankovića, kako seljaci

Jovana Čelovića u Brčko (ili Brčki, kako se nekada govorilo i pisalo), da bi u Beograd došao 1872. g., gdje mu je, na početku, valjao zemljak, uticajni arhimandrit Nićifor Dučić. Vid. Mira Sofronijević, “Luka Čelović-Trebinjac, najveći dobrotvor Beogradskog univerziteta”, *Zadužbinar*, VI, 2018, pp. 17–43, na pp. 22–23, (banjolučki trgovac nije se prezivao Pištalić, nego Pišteljić-Pištela, a i ta porodica je porijeklom iz trebinjskog kraja, prema saopštenju pok. gđe Nadežde-Seke Masleša, potomka stare trgovačke banjolučke kuće i rodice Pišteljićevih. I Masleše su starinom od Bileće). Cf. Younis, *Od dućana*, p. 116 (n. 270), gdje se, na osnovu jednog pisma od cca 1869, navodi da su sarajevski muslimanski trgovci Merhemici prodavali duhan Jovanu Pišteljiću u Bosansku Gradišku. Čelovićeva biografija kao da je sišla sa Cvijićevih stranica. Naučniku, kada je pisao svoje rasprave, sigurno nije bio nepoznat uspon Luke Čelovića-Trebinjca.

152 O izrazu *kletovna knjiga* vid. Dušanka Bojanić, *Sultanska akta izdata na zahtev Dubrovačke Republike (1627 – 1647)*, p. o. iz *Miscellanea*, x, 1982, (Beograd: Istorijski institut), 1982, p. 36.

153 OIS, *Rukopisna Zbirka*, Ms. № 29-4, Qāḍī-zāde Muḥammed Enverī Efendī, *Tārīx-i Enverī*, IV/2, pp. 85–86, na p. 86. Rukopis se u staroj, spaljenoj, zbirci Orijentalnog instituta vodio pod signaturom № 4702-4. O ponovnom primanju nemuslimanā u osmansko podanstvo vid. Aleksandar Fotić, “Institucija amana i primanje podaništva u Osmanskom Carstvu: primer sremskih manastira 1693 – 1696”, *Istorijski časopis*, LII, 2005, pp. 225–56.

154 Jevto Dedijer, *Hercegovina*, p. o. iz *Srpski etnografski zbornik*, XII, (Beograd: SKA), 1909, p. 218 *et passim*, (dalje: *Srpski etnografski zbornik=SEZB*).

pričaju.¹⁵⁵ Naselili su se u Grahovo u današnjoj Crnoj Gori¹⁵⁶ i tamo su devetoro braće načinili crkve posvećene Sv. Đurđu i arhangelu Mihailu.¹⁵⁷ Danas (tj. prije 1909) ih u Crnoj Gori ima 200 kuća. Osim Nevesinja, rod se, oko 1909. g., nalazi i u Gacku, Stocu, Mostaru, Županjcu¹⁵⁸ i Lijevnu (tj. Livnu~Hlivnu; up. *Turci Lijevnjani* iz Vukove pjesme *Stari Vujadin*). Doselio se u nevesinjski kraj oko 200 godina prije 1909, dakle otprilike 1700 — 1710. Seljenje roda se podudara sa promjenama i pomjeranjima u Staroj Hercegovini koja je izazvao Veliki rat Sv. Lige (1683 — 1699) i o čemu svjedoči nedavno objavljeni osmanski

- 155 Predanje ne treba uzimati doslovno, ali ni odbacivati u cjelini. Radi se o legendarnom tamnom refleksu – prisjećanju povratnih pomjeranjâ u visinsku Staru Hercegovinu i Crnu Goru nobilitiranih vlaških glavara iz nizinske srednjovjekovne Bosne pred sâmo osmansko osvojenje i odmah nakon njega. Pomen Vuka Brankovića, kao prototipa izdajnika, mora da je imao veze sa narodnom percepcijom uključivanja ovih glavara u osmanski vojno-administrativni aparat. O tim povratnim vlaškim kretanjima – na osnovu mletačke, dubrovačke, kotorske građe – pisali su Stjepčević, Kovijanić, Butorac, Mijušković, Božić, Đurđica Petrović, a na osnovu narodne tradicije Vlajko Palavestra. Zbog prostornog ograničenja ne možemo detaljno citirati tu literaturu na ovom mjestu.
- 156 Predio u Staroj Hercegovini, danas Republika Crna Gora, između Cuca, Krivošija, Banjana i Nikšićkih Rudina, na tromeđi između historijske Crne Gore, historijske Stare Hercegovine i Boke Kotorske. Vid. Radenko Lazarević, “Grahovsko Polje”, *Glasnik Srpskog geografskog društva*, XXIX, 1949, pp. 143–46.
- 157 I ovo je legendarni refleks trenda izgradnje kamenih crkvice u Staroj Hercegovini tokom XVI i XVII vijeka čiji su ktitori bili lokalni vlaški glavari. Up. Skovran, *Blago Pive*, pp. 11–13 et passim; Marica Šuput, *Srpska arhitektura u doba turske vlasti: 1459 – 1690*, (Beograd: SANU i Institut za istoriju umetnosti), 1984, *passim*. Za kulturno-historijski kontekst i najbolje tumačenje fenomena vid. Radovan Samardžić, “Kulturna obnova i moralno obrazovanje u XVI i XVII veku”, *Književnost*, LVI/1, 1973, pp. 10–55.
- 158 Županjac i Županj-potok su starija alternativna imena za mjesto Duvno na granici Hercegovine i jugozapadne Bosne, s hercegovačke strane. O trgovačkom rodu Kovačevića u Duvnu vid. Popović, “Trgovina Budimlića”, p. 59. Vasilj Popović piše da je lično on, 1913. g., predao trgovačku korespondenciju duvanjskih Kovačevića Centralnoj biblioteci “Prosvjeta” u Sarajevu, skupa sa teferima livanjskih Kujundžića. Danas bi se ta korespondencija trebala nalaziti u sarajevskoj Nacionalnoj i univerzitetskoj biblioteci u Odjeljenju specijalnih zbirki. Cf. Mitar Papić, “Arhivski materijal i rukopisi u Narodnoj biblioteci Bosne i Hercegovine”, *GAD BiH*, IV–V, 1965, pp. 63–74, na p. 71, № 45, pominje samo teferu livanjskih Kujundžića. Pok. Vlajko Kovačević (u. 1993 u Sarajevu) – Duvnjak, učesnik NOR-a od 1941. g., stari komunist i brat narodnog heroja Boriše Kovačevića – saopštio nam je, sredinom osamdesetih godina XX vijeka, da su duvanjski trgovci Kovačevići starinom iz Grahova i da su, preko Mostara, došli u Duvno oko 1800. godine. Tu je tradiciju znao od svog djeda, rođenog oko 1840. g., a nije mu bilo poznato Dedijerovo djelo.

defter od Mletaka povraćenih krajeva, sastavljen 1701. godine.¹⁵⁹ Oni Kovačevići koji su došli i ostali u Nevesinju, Gacku i Stocu izgubili su, s vremenom, svoj vlaško-glavarski status, ali je predaja o ugledu porodice ostala, dok su se oni nastanjeni u Mostaru, Duvnu i Livnu iz zanatlija zatrgovčili i postali dio lokalnih elita, a mnogi članovi roda otisnuli su se i u svijet. Kako Kovačeviće u mostarskom popisu iz 1755. g. vidimo kao već etablirane zatrgovčene zanatlije-ćurčije njihovo doseljenje u Mostar je moralo pasti između 1700 — 1750. g. To su bila vremena u kojima je vlaški glavarski čin još nešto značio, te su oni Kovačevići koji su se doselili u Mostar shvatili plimu novog vremena, snašli se u tom novom vremenu i društveno se uzdignu u novoj, urbanoj, sredini, iskoristivši prednosti jednog statusa koji je *de jure* još mnogo značio, ali se *de facto* runio. Preseljenje u grad bila je mudra odluka, ako se to uzme u obzir. Da rekapituliramo: rod Kovačevića se iz starohercegovačkog Grahova spustio u krajeve oko Nevesinja, Stoca i Gacka negdje početkom XVIII vijeka, da bi se brzo iza toga jedan dio roda nastanio u Mostaru, ušao u ćurčijski esnaf i zatrgovčio se te proširio u druga mjesta po Bosanskom pašaluku i, čak, van njega. Jevto Dedijer i Vladimir Ćorović su pokazali da je Mostar bio glavna stanica i baza iz koje su zatrgovčeni Starohercegovci nastavljali da idu dalje, pri čemu je uvijek dio roda ostajao u Mostaru.¹⁶⁰ Naveli smo podatke o Kovačevićima iz mostarskog esnafskog popisa iz 1755. godine. Na pravoslavnom groblju na Pašinovcu nalazio se, prije 1992. godine, nadgrobnni spomenik Vasilja Kova-

159 Fazileta Hafizović, *Popis sela Sandžaka Krka, Klis i Hercegovina, oslobođenih od Mletačke Republike 1701. godine*, (Zagreb i Sarajevo: SKD Prosvjeta, Filozofski fakultet u Zagrebu i Orijentalni institut), 2016, pp. 414–20 (nahija Grahovo), 420–25 (nahija Ridan). Popisnik, opetovano, bilježi da su neka sela pusta, da u nekima nema nijedne kuće uzgor, da su neka napuštena već pedeset godina, da su uzrok tome upadi crnogorskih pobunjenika i/ili razbojnika (*eşqiyā*). Ovo slovo osmanskog popisa se, umnogome, podudara sa jednim važnim mjestom iz Njegoševog pisma Ali-paši Rizvanbegoviću, sa Cetinja, 6. x 1836. Vladika Rade piše: *Ja ti kažem da je Grahovo moj ded naselio i ono je naše, a posad biće onoga kome bog sudi*. Petar Petrović Njegoš, II, *Lažni Car Šćepan Mali. Pisma*, izb. Vojislav Đurić, red. Vladan Nedić, Srpska književnost u sto knjiga, 19, (Novi Sad i Beograd: Matica srpska i SKZ), 1969, pp. 190–91, Pismo № 15, na p. 190. Nije pitanje je li Njegoš u pravu glede statusa Grahova unutar Osmanskog Carstva, nego da njegov iskaz potvrđuje verziju osmanskog popisa o uticaju smutnih vremena Kandjijskog (1646 – 1669) i Velikog rata Sv. Lige (1683 – 1699) na demografski rasap onog dijela Stare Hercegovine koji se naslanjao na Crnu Goru u potezu od Trebinja do Risna i Nikšića. Time je i datovanje raseljenja Grahovljana iz narodne tradicije nezavisno potvrđeno kao pouzdano.

160 Dedijer, *Hercegovina*, p. 141; Vladimir Ćorović, *Mostar i njegova Srpska pravoslavna opština*, (Beograd: Srpska pravoslavna opština mostarska), 1933, pp. 36–38, 41.

čevića iz 1777. godine.¹⁶¹ Simo Kovačević bio je mostarski crkveni kmet 1835. godine, neposredno poslije obnove tzv. Stare pravoslavne crkve 1833. godine.¹⁶² Kao Vukov pretplatnik, Pero Kovačević zabilježen je još prije 1850. godine; isti je bio *factotum* mostarske pravoslavne zajednice u vrijeme Omer-paše Latasa, oko 1850.¹⁶³ Na mostarskom groblju u Bjelušinama sačuvani su nadgrobni natpisi sljedećih Kovačevića: Sava (umro 20. v 1839, po julijanskom kalendaru); Jelisaveta supruga Simova (2. x 1844 — jul.); Mara supruga Šćepina (19. IV 1848 — jul.); Pero Kovačević, umro od 56 ljeta, 1868; Staka, supruga Pera Kovačevića, marta 1871.¹⁶⁴

Pinjovo pismo potvrđuje da je Jeftan trgovao *zvjerkom*-krznima i kožama divljači u Sarajevu i da mu je radnja bila u Kolobara-hanu. Jeftanove radnje nema u pominjanom popisu dućana u Kolobara-hanu kojima je vakuf još uvijek direktno upravljao, a taj popis je vođen dugi niz godina tokom prve polovine XIX vijeka.¹⁶⁵ Jeftan je, dakle, imao radnju u onom dijelu koji je kontrolisao Ibrahim-alemdâr i mogao je biti njegov zakupnik ili pazakupnik. Oni su morali biti nešto više nego slučajni poznanici i Pinju je moralo biti stalo da Jeftanovo poslovanje dobro ide, čim ga je onako zdušno preporučivao trebinjskim carinicima. Pinjo Bajraktar je kreditirao sarajevske zatrgovčene ćurčije Despiće i bio s njima u raznim vrstama poslovnog partnerstva,¹⁶⁶ pa je, slično tome, mogao ulagati i u Jeftanove poslove, a kako mu je, sva je prilika, Jeftan bio i kirajdzija, naravno da je Pinju bilo stalo da Jeftanovi poslovi dobro idu. Znamo li još išta o Jeftanu? U svojoj studiji o trgovini sarajevskih Budimlića, Vasilj Popović objavljuje podatke o izvjesnom Jeftanu Kovačeviću, nastanjenom u Dubrovniku, koji sa Budimlićima posluje pedesetih godina XIX vijeka (1851 — 1858). Slao im je zejtin, šećer u prahu, gotovinu, šalove, smokve, ali je i mjenično poslova s njima i muslimanskim trgovcima iz Skadra.¹⁶⁷ Kako

161 Radimir Stanić, "Nadgrobni spomenici sa natpisima iz XVII i XVIII veka u groblju na Pašinovcu u Mostaru", *Hercegovina*, III, 1983, pp. 153–96, na p. 165.

162 Ćorović, *Mostar*, p. 49. O toj obnovi vid. Muhamed A. Mujić, "Pitanje nastanka Srpske pravoslavne crkve u Mostaru i njena popravka 1833. godine", *POF*, XXVI, 1976, pp. 79–104.

163 Ćorović, *Mostar*, pp. 40, 56, 89, 108.

164 Radimir Stanić, "Nadgrobni natpisi iz XIX veka na Bjelušinskom groblju u Mostaru", *Hercegovina*, II, 1982, pp. 183–200, na pp. 198 (№ 251, 263), 199 (№ 281), 200 (№ 288).

165 Sarajevo, Muzej grada Sarajeva, Orijentalna zbirka, № 19, pp. 1–13; vakuf je kontrolisao 33 dućana unutar Kolobare i 53 dućana pojasno raspoređena tokom svih vanjskih strana građevine.

166 Tepić, "Trgovina Despića", p. 80 (n. 81);

167 Popović, "Trgovina Budimlića", pp. 62–63.

se radi o veoma iskusnom trgovcu i poslovnom čovjeku upućenom u komplikovane mjenične operacije, mogli bismo tvrditi da se tu radi upravo o Jeftanu iz Pinjovog pisma trebinjskim carinicima, pisanom oko trideset godina prije opisanih radnji sa sarajevskim Budimlicima. Jeftan se, porodičnim poslom, u vrijeme konjunktive trgovine zečinom, privremeno, kao mlad, nastanio u Sarajevu, da bi ga vidjeli kao trgovca sa razgranatom firmom u Dubrovniku u ono doba kada izvoz zečine preko Dubrovnika više nije bio tako lukrativan kao u prvim decenijama XIX vijeka.

Šta nam ti podaci o Jeftanovom kratkoročnom preseljenju u Sarajevo i dugoročnom u Dubrovnik, a iz rodnog Mostara, zapravo govore? Smatramo da takve migracije nisu slučajne, nego da su dio fenomena koji je historičar Philip Curtin, inače i autoritet za preookeanske trgovine afričkim robljem i sjevernoameričkim krznom (1600 — 1850), nazvao *trgovačka dijaspora*.¹⁶⁸ To je za njega, prije svega, globalni fenomen preindustrijskog svijeta, od rane Antike do oko 1815. Tvore ga geografski udaljene, ali društveno povezane i međuo-visne, trgovačke grupe i/ili zajednice. U vremenu prije parobroda i telegrafa, transregionalna i transkontinentalna trgovina bile su težak poduhvat, pun rizikâ. Usljed toga se pristupalo stvaranju trgovačkih dijaspora, zasnovanih na zajedničkom jeziku, vjeri, geografskom porijeklu, osnaživanih bračnim vezama kao najbezbolnijim sredstvom društvene konsolidacije te homogenizacije. Zajednički moral i dobri običaji osiguravali su zaštitu od nesolidnih partnera. Ukoliko bi se neko pokazao kao nesolidan partner, slijedio je ostrakizam iz zajednice, ne samo za tu osobu nego i za čitav njegov rod, a to je značilo “socijalnu smrt”.¹⁶⁹ Na osnovu takvog mentaliteta, ljudi su mogli iz Sarajeva poslovati sa nekim na Krimu, u Trstu, Istanbulu, Krakovu, a da te osobe nikad u životu nisu ni vidjeli niti s njom prozborili. Pored toga, takve dijaspore su bile važni činioци različitih međukulturnih i međucivilizacijskih razmjena. Curtinov model posebno ističe da je trgovačka dijaspora bila ustanova kojom su se najradije koristili oni trgovci i/ili poslovni ljudi što iza sebe nisu imali jako novovjekovno kolonijalno carstvo (npr. Jermeni, indijske Bânije, Jevreji, grčki brodovlasnici, itd.). U međuvremenu su Curtinova tipologija i njegovi teorijski modeli

168 Philip D. Curtin, *Cross-cultural Trade in World History*, (Cambridge and New York: Cambridge University Press), 1984.

169 O toj kategoriji vid. Orlando Patterson, *Slavery and Social Death: a Comparative Study with a New Preface*, (Cambridge, Mass.: Harvard University Press), 2018.

produbljeni i dopunjeni, ali se tumačenje koje je on predložio održalo i postalo klasičnim u svjetskoj historiografiji.¹⁷⁰

Mostarski Kovačevići, ali i mnogi drugi mostarski pravoslavni trgovački rodovi, potpuno se uklapaju u opisani model preindustrijske transregionalne i transkontinentalne trgovine. Kovačevići iz Mostara nalazimo rasute kao trgovce, tokom kraja XVIII i prve polovine XIX vijeka, od Bosanskog Petrovca preko Dubrovnika i Šibenika te Zadra i Skradina do Senja, Rijeke, Trsta i Beča, Ismaila na Dunavu u Besarabiji te Odese na Krimu.¹⁷¹ Još su Dositej Obradović i Gerasim Zelić uočili da moćnih trgovaca Sarajlija i “Mostarana” ima od Novog Sada¹⁷² i Osijeka preko Dubrovnika i Dalmacije do Trsta. Opu(h)e~Opu(h)ići koji su, oko 1750. g., bili ugledni mostarski trgovci, u Trstu su u drugoj polovini XVIII vijeka. Nešto kasnije u istu luku dolaze Škuljevići, ali preko Dubrovnika u koji su izbjegli zbog kuge (vjerovatno one od 1783), a s njima su u Dubrovnik sišli i Milakovići. Dositej, 1788. godine, u jednom pismu, pominje *mog ljubimog Lazara Slavujevića Mostaranina*, dok drugi jedan Lazar, Čolić Mostarac, trguje u Dubrovniku oko 1827 — 28. godine. Još kasnije u XIX vijeku, u Trst iz Mostara dolaze i Aničići, očito privučeni usponom rodova koji su se ranije otisnuli u tu najvažniju habsburšku mediteransku trgovačku luku. Iz Mostara je bio Jovan Milaković, dubrovački trgovac i brat svakovrsne cetinjske, kako bi se to nekad u Mostaru i Hercegovini reklo, *surhe i razvrhe* iz prve polovine XIX vijeka, Dimitrija Milakovića; a iz istog grada na Neretvi je pristigao i Jovan Bovan (u. 1806), veoma ugledan i uticajan posvuda u Dalmaciji svoga doba.¹⁷³

170 Vid. Stephen Frederic Dale, *Indian Merchants and Eurasian Trade, 1600 – 1750*, (Cambridge, UK: Cambridge University Press), 1994; Søren Mentz, *The English Gentleman Merchant at Work: Madras and the City of London 1660 – 1740*, (Copenhagen: Museum Tusulanum Press, University of Copenhagen), 2005; Roxani Eleni Margariti, *Aden & the Indian Ocean Trade: 150 Years in the Life of a Medieval Arabian Port*, (Chapel Hill: University of North Carolina Press), 2007; Francesca Trivellato, *The Familiarity of Strangers: the Sephardic Diaspora, Livorno, and Cross-cultural Trade in the Early Modern Period*, (New Haven: Yale University Press), 2009; *Religion and Trade: Cross-cultural Exchanges in World History*, edid. Francesca Trivellato et alii, (Oxford and New York: Oxford University Press), 2014.

171 *Srbsko-Dalmatinski Magazin*, 1867, Zadar, pp. 123–32; SEZB, *Naselja i poreklo stanovništva*, ur. Jovan Cvijić, XX, 1925, (Beograd: SKA), 1925, p. 211; Čorović, *Mostar*, pp. 37–38.

172 O Sarajlijama, Mostarcima i drugim Bosancima-pravoslavnim trgovcima u Novom Sadu i Podunavlju tokom XVIII vijeka vid. Vuk Vinaver, “Sarajevski trgovci u Dubrovniku sredinom XVIII vijeka”, *GID BiH*, VI, 1954, pp. 249–65, na pp. 255–56, 265.

173 Čorović, “Bosansko-hercegovački trgovci”, pp. 212–13 *et passim*; idem, *Bosna i Hercegovina*, Poučnik, I, (Beograd: SKZ), 1925, pp. 153–54; idem, *Mostar*, pp. 35–41; Aličić i Hasandedić, “Popis

Veoma je stara trgovačka porodica Bravačija~Bravačić-Bravadžić, koja u Mostaru djeluje već oko 1750. godine. Oni su često na dubrovačkoj skeli prvih godina XIX vijeka, a neposredno iza toga su već stalno nastanjeni u Dubrovniku gdje se uvrštavaju u prve ljude srpsko-pravoslavne zajednice, dok Stevan Bravačić Mostaranin posluje u Odesi u prvoj polovini XIX vijeka.¹⁷⁴ Širem mostarskom krugu mogli bi se pridodati tršćanski trgovački baroni i vođe pravoslavne opštine, Kurtovići, iz okoline Trebinja, inače veliki priložnici manastira Duži u trebinjskom kraju.¹⁷⁵

Zapaža se velika podudarnost Cvijićevog modela metanastazičkih kretanja i Curtinovih trgovačkih dijaspora u međukulturnoj trgovini. I Cvijić i Curtin primjećuju da se ljudi sele postepeno, u etapama, i nikad direktno u konačno mjesto preseljenja; da uvijek sebi ostavljaju odstupnicu za povratak u stari kraj, ako poduhvat propadne; da su osnovni razlozi seljenja mješavina društvenih, prirodnih, ekonomskih, pa tek onda političkih, činilaca; da veze sa postojbinom ostaju jer se ljudi žene i udaju odatle i prenose te obnavljaju običaje iz postojbine; da u postojbinu, isto tako, donose kulturne tekovine koje su stekli tokom svojih putovanja; da se jedan dio dijaspore uvijek vrati u stari kraj, čak i kad poduhvat uspije; da se neki ljudi naseljavaju negdje na pola puta između postojbine i lokusa dijaspore; i da kada se stariji rodovi presele velikim

Ćurčija”, pp. 335, 339, 345–46.

174 Dubrovnik, Državni arhiv, *Acta Gallica*, № 4643, VIII, 7 (29. X 1813), predstavka pet pravoslavnih trgovaca iz Mostara, među njima i Jeftana Bravačića, o uvozu vune i karantinskom režimu, (dalje: Dubrovnik, Državni arhiv, *Acta Gallica*=DAD, AG). Interesantno je da su se trgovci potpisali i brzopisnom zapadnom ćirilicom, popularno poznatom kao bosančica, i arabicom, što govori o poznavanju arapskog pisma među pravoslavnim trgovcima u Bosni, a sâmim tim i o njihovom poznavanju osmanskog jezika i osmanske pismenosti. Još vid. Ćorović, *Mostar*, p. 37; Radomir Stanić, “Prilog proučavanju zanata”, pp. 149–50; Aličić i Hasandedić, “Popis ćurčija”, p. 346. Dubrovački Bravačići, tada najbogatija i najuglednija srpsko-pravoslavna kuća u Dubrovniku, orodiće se, početkom XX vijeka, sa sarajevskim Besarovićima, ranije Besarama. Na podatku se zahvaljujemo pok. gđi Milici-Maci Grabovac rođ. Besarović. O Besarama-Besarovićima u Trstu oko 1800. g. i njihovoj lažnoj povelji despota Stefana Lazarevića, navodno izdatoj nekom njihovom pretku kao *pervom poglavici grada Srebrenice* što je rani primjer hobsbomovskog izmaštavanja tradicije i u bosanskom i u srpskom kontekstu, vid. Ćorović, *Bosna i Hercegovina*, p. 154. Besare, kasniji Besarovići, očito vlaško-albanskog porijekla, zaista jesu došli u Sarajevo negdje od srebreničkog Osata u širem smislu, s jedne i druge strane Drine (Srebrenica, Rača, Bajina Bašta sve do Užica; up. selo Besarovina na, danas, srbijanskoj strani Drine i rod Basara u Bajinoj Bašti). Vid. Skarić, “Srpski pravoslavni narod i crkva”, p. 63.

175 Ćorović, “Bosansko-hercegovački trgovci”, p. 213.

dijelom u centre dijaspore, često budu mentori novopristiglim trgovcima iz ruralnih sredina u grad-postojbinu dijasporaca (tako tršćanski *Mostarani*¹⁷⁶ uvode u svijet velike trgovine novije Mostarce, većinom seoskog porijekla, kao što su Šantići, Šole, Ćorovići, Dučići, Dokići, Perini, Peške itd.).¹⁷⁷

Nakon što smo podastrli kritičko izdanje i prevod Pinjovog važnog pisma, te ga arhivistički i historiografski kontekstualizovali, i ocrtali biografije dvaju glavnih aktera pisma, Ibrahim-alemdâr Pinja i Jeftana Kovačevića, sada je red da proanaliziramo tri osnovne gradivne kategorije ovog pisma kao historijskog izvora. Riječ je o pojmovima *zvjerka*; *zečina*; *đumruk* i *bâdž* (osm. *gümruk*; *bâc*). Podimo redom.

/ Zvjerka (gāva~kāva)

Sasvim je jasno šta se u osmanskoj i ranoj post-osmanskoj Bosni razumijevalo pod pojmom *zvjerka*. To je *nomen collectivum* (npr. kao u sintagmama: *riba se izloвила; ovca je ovog ljeta podbacila s vunom*) u starijem bosanskom/srpskom/hrvatskom jeziku za krupniju divljač s kožom i/ili krznom koja je predmet lova, zanatske obrade, trgovine, izvoza, uvoza, itd. Izvorne potvrde su i brojne i jasne. U svom značajnom, ali malo korištenom iako odavno objavljenom, autobiografskom zapisu, sarajevski i senjski trgovac Dimitrije-Mičo Ristivojević bilježi kako je, 1784. g., sa momkom išao u Posavinu *kupiti zvier oko Gradašca*. Sarajlije Hadžiavakumovići, Pavlovići te hadži-Vidak Koprivica pominju u svo-

176 O tršćanskoj srpsko-pravoslavnoj zajednici vid. Miroslav Perišić i Jelica Reljić, *Kultura Srba u Trstu 1751 – 1914*, (Beograd: Arhiv Srbije), 2016.

177 Cvijić, "Uzroci metanastazičkih kretanja", pp. 119–26, 127–29; Curtin, *Cross-cultural Trade, passim*. Veza je sve samo ne slučajna; u smislu modela, Curtin duguje mnogo Braudelu, a Braudel nikad nije tajio značaj Cvijića za svoje koncipiranje historije. Na ovo treba podsjetiti u svjetlosti, danas pomodnog, nipodaštavanja Cvijića i pokušaja svodenja njegovog djela na neku ideološku podlogu projekta 'Velike Srbije'. Jermeni Osmanskog Carstva i safavidske Perzije su drugi primjer velikih trgovačkih dijaspora u cvijićevesko-curtinovskom ključu koje su se pružale od Erzuruma i Istanbula do u Beograd, Beč, Požun, Budim, Mletke, Amsterdam, Lvov, Kijev, Moskvu, Arhangelsk na jednoj strani, i u Novu Džulfu kod Isfahana, Agru, Lhasu na Tibetu, Peking, Kanton, Šangaj, Formozu, Malaku, Kjoto, Osaku, na drugoj strani. Vid. Levon Khachikian, "Le registre d'un marchand arménien en Perse, en Inde et au Tibet", *Annales, Economies, Sociétés, Civilisations*, xxii, 1967, pp. 231–78; Kéram Kévonian, "Marchands arméniens au xviie siècle. A propos d'un livre arménien publié à Amsterdam en 1699", *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, xvi, 1975, pp. 199–244.

jim tefterima, pismima i zapisima termin *zvjerka* kao opšti izraz za ćurčijsku robu, ali znaju i za podkategoriju *mrka zvjerka*, a, prema Skariću, ovo zadnje je označavalo kune i *samsare* (nom. *samsar*-kuna bjelica, bjelka). Oko 1850. godine, u Sarajevu se krznena roba skupno najčešće naziva *ćurčiluk zvjerka*.¹⁷⁸ S druge strane, nužno je da objasnimo zašto smo, na prvi pogled enigmatičnu, osmansku riječ *gāva~kāva* preveli arhaičnom slovenskom rječju *zvjerka*. Svi relevantni osmanski rječnici ne poznaju izraz *gāva~kāva* u bilo kojoj grafijskoj varijanti, a u smislu vezanom za divljač i krznarstvo. U razrješenju ove dileme mogu nam pomoći balkanski turcizmi, osmanski pisani izvori, jedan kapitalan devetnaestovjekovni rječnik osmanskog jezika, usmena predaja sarajevskih i skopskih ćurčija. Skarić u tefteru Pavlovića, pismima Hadžiavakumovića i zapisima hadži-Vidaka Koprivice nalazi pomen izraza *džingafa*. To je, prema Skariću, poledina neprekomorske, domaće bosanske, zatim rumelijske i rusko-sibirske lisice, u širini tri-četiri prsta (njem. *Landfuchsrücken*). Ovo objašnjenje je pioniru historijskog istraživanja trgovine i trgovačkih teftera u nas dao, prije 1914. g., Risto Hadži-Damjanović, jedan od nekoliko i tada posljednjih sarajevskih ćurčija u pravom smislu riječi.¹⁷⁹ Slične podatke, na osnovu usmene tradicije skopskih ćurčija, donosi Kličkova. Skopske ćurčije su koristile izraz *džilgava* za kožu i krzno s lisičjih leđa, ali i za kožu i krzno vučjeg vrata, te za ćurak napravljen od krzna s vučjeg vrata. U Skoplju se *džilgava* prodavala na *tane*-komad (*tāne~dāne*).¹⁸⁰ Deset taneta-komada *džilgave* prodavalo se, kao polusirovina, 1871. g., za 40 groša. Ćurak vrste *džilgava-juk* nosili su esnaflije i ljudi iz srednjeg staleža; bio je masivan i topao, pogodan za zimu, ali ne previše kićen; žene i pomodari nosili su *elma-sus* ćurkove.¹⁸¹ Erudita i

178 Ćorović, "Bosansko-hercegovački trgovci", p. 213; Skarić, "Iz trgovačkih teftera i pisama", *Izabrana djela*, I, pp. 326-27, 330; Younis, *Od dućana*, pp. 98 i n. 145, 100.

179 Skarić, "Iz trgovačkih teftera i pisama", *Izabrana djela*, I, p. 327. Još o Hadži-Damjanovićima i Ristu Hadži-Damjanoviću vid. Kreševljaković, *Esnafi u Sarajevu*, p. 145. Nekadašnji turski arhiv Zemaljskog muzeja otkupio je, prije 1914. g., od Hadži-Damjanovića oko dvadesetak osmanskih dokumenata iz XVIII i XIX vijeka. Na upozorenje kolege Fehima Dž. Spahe – inače šehida iz opsade i bombardovanja Sarajeva 1992 – 95 – koji je tada vodio arhiv Orijentalnog instituta, mi smo te dokumente, 1985. g., pregledali, uzeli bilješke iz njih, ali ih nismo ni prepisali niti snimili. Dokumenti – sultanski, valijski, kadijski, privatni – propali su u zloglasnoj paljevini Instituta, 17. v 1992. g., a bili su izvor o jednoj zatrgovčenoj porodici visokog ugleda, koja, za razliku od npr. Despića, nikada nije potpuno napustila ćurčiluk kao zanat.

180 O tom numerativu u osmanskoj metrologiji vid. Yarci, "Osmanlı Kürk Ticaretinde", pp. 490-92; Filan, *O turskom jeziku*, p. 286 i n. 319.

181 Kličkova, *Kurčisko-kožuvarski zanaet*, pp. 27, 30-31, 97, 99, 100.

iskusni muzealac, kasnoosmanski kadija i evropski orijentalista bečke škole, Derviš M. Korkut, preveo je popis ostavine iza umrlog svemoćnog i prebogotog Hasan-age Kolanije od 1799. godine. Za nas su interesantni sljedeći upisi: 1 *iznošen ćurak od džilkave* (krzna s vučjeg vrata-šije-obj. D. M. K.) 26 gr[oša-dod. N. F.]; 1 *džilkava* (vučja šija-obj. D. M. K.) ćurak kontuš 81 gr[oša-dod. N. F.].¹⁸²

U kapitalnom rječniku osmanskog jezika koji pokriva sve funkcionalne stilove i vidove osmanskog jezika, od vulgarnih do uzvišenih, a koji je sastavio amero-britanski osmanista i/ili misionar Sir James W. Redhouse nalazi se najtačnije objašnjenje koje pomaže da se shvati navedeni osmanski i/ili balkanski izraz, njegovo porijeklo, značenje, varijante. Natuknice *čilgavā* i *čilqavā* Redhouse objašnjava kao krzno napravljeno od gornjeg dijela vučje ili lisičje šije. Daje i pouzdanu etimologiju riječi. *Čilgavā~čilqavā* je izraz nastao onim što se u nauci o jeziku zove kraza (spajanje dvije riječi, pri čemu svaka od dviju gubi dio svoje fonične mase); ta kraza je preobrazila u novu riječ genitivnu sintagmu *cild-i qafā*-koža sa glave.¹⁸³ Redhouseovo tumačenje potvrđuju osmanski izvori nastali više od stotinu godina prije njegovog rječnika. Na pritužbe istanbulskih ćurčija-zanatlija koji su se osjećali ugroženim onim što su oni smatrali neloyalnom konkurencijom krznarskih trgovaca, posebno onih koji su u Istanbul dolazili sa velikih rumelijskih pazara u Skoplju, Dol'janu, Janji i Solunu, vlasti u Istanbulu su, 23. džumâdâ-'l-ûlâ 1167 A. H. / 18. III 1754 A. D., izdale uredbu (*nizâm-nâme*) sa spiskom ćurčijskih proizvoda i njihovih državom maksimiranih cijena (*narx*).¹⁸⁴ U toj uredbi se često pominje *cild-i qafā*, tj.

182 Kreševljaković i Korkut, *Travnik*, pp. 143–46. Kontuš je bio dugi ćurak-krzneni kaput, bogato izvezene i/ili ukrašene tkanine sa dugom kragom posebnog tipa te dugim i užim rukavima. O pojmu *kontuš~kontoš* koji je, poput izraza *kabanica* i šuba, riječ što je lutala, dolazila i vraćala se preobražena (njem. *Rückwanderer*) na liniji arapski i staroturski – praslovenski i staroslovenski – srednjovjekovni južnoslovenski literarni *koine* vidovi i mađarski – osmanski i stariji krimsko-tatarski – balkanski jezički savez vid. Reşat Ekrem Koçu, *Türk Giyim, Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, (Ankara: Başnur Matbaası), 1967, coll. 144a–145b, 158a–159b, s. vv. kapa- niça, kontoş.

183 Sir James W. Redhouse, *A Turkish and English Lexicon*, (Constantinople: The American Mission and A. H. Boyajian), 1890, coll. 671a–b, s. vv. *čilgavā*, *čilqavā*. O ovoj fascinantnoj ličnosti vid. Carter Findley, “Sir James Redhouse 1812 – 1892: The Making of a Perfect Orientalist”, *Journal of the American Oriental Society*, XCIX/4, 1979, pp. 572–600.

184 Halil Sahillioğlu, “Hicri 1167 (M. 1754) Kürk Fiyatı ve Kürkçü Nizamı”, *Prof. dr. Mübahat Küçüköğlü'na Armağan*, ed. Zeynep Tarım-Ertuğ, (İstanbul: İ. Ü. Edebiyat Fakültesi), 2006, pp. 595–612, na pp. 605–07 *et passim*; Yarcı, “Osmanlı Kürk Ticaretinde”, pp. 504–09. Karakteristično je da se u tom spisku ne nalazi poznati vašar u rumelijskom, danas bugarskom, mjestu

sarajevska *džingafa* i skopska *džilgava*. Od rumelijskih proizvoda, najcjenjenija i najskuplja je bila bosanska lisičja *cild-i qafā*. Najbolja se prodavala ranije po 28 groša, a nova cijena joj je bila 26 groša; ona drugorazredna se prije prodavala po 27, a sada po 25 groša. Ostala rumelijska krzna ove vrste bila su, po cijeni, duboko ispod bosanskog (Janja, Filodas, Skoplje, Solun, Serez; od 9 do 20 groša). Samo je najbolja azovska¹⁸⁵ lisičja *cild-i qafā* imala cijene jednake drugorazrednoj bosanskoj: 27 odnosno 25 groša. Ostala krzna i kože u Rumeliji nisu imali podvrstu *cild-i qafā*. Stanje je malo drugačije sa krznima Moskovske Rusije (*Mosqōv*). Tu nalazimo krzna i ćurkove podvrste *cild-i qafā* koji su upadno skuplji od bosanskih (moskovska lisičina, kozačka lisičina, bijela lisica, arktička lisica).¹⁸⁶ To je razumljivo jer je moskovsko krzno bilo u osnovi sjeverno-rusko i sibirsko, a radi se o najkvalitetnijem krznu na svijetu, koje nadmašuje čak i sjevernoamerička. Iz svega toga se može zaključiti da je u osmanskome jeziku do oko 1800. g. nastao izraz *cilgavā~cilqavā* kome odgovaraju sarajevski turcizam *džingafa* i skopski *džilgava*. Njima su se označavali najskuplji i najluksuzniji dijelovi lisičine-šija, a možda i vučine te šakalovine i kurjakovine, koji su bili najcjenjeniji proizvod balkanskih ćurčija u Osmanskom Carstvu. Izrazi su karakteristični za gradski substandardni jezik uopšte, te za poslovni žargon trgovaca i zanatlija. Iz toga je, daljim kraćenjem izraza, nastao dijalektalizam *gāva~kāva* koji ne bilježi niti jedan osmanski rječnik, pa se tu susrećemo s jednim primjerom pojave koja se u filologiji naziva *hapax legomenon*-riječ koja, zasada, ima samo jednu pisanu potvrdu. Kontekstualna analiza upotrebe toga izraza u primjeru *Qōlōbāra xānında gāva ticāret iden Qovāçevik Yeftān Rūm ilinde cem' u iştirā vu Sarāya getürdīği ma'lūmu-'l-miqdār cild-i erneb* govori da je tu izraz postao sinonim za *zverku*-ćurčijsku robu uopšte, jer se kaže da je zečinu

Uzundžova (Uzunca-ābād). Neki čuveni balkanski panađuri su se gasili, dok su drugi nastajali i zauzimali prestižna mjesta onih zgaslih. Vid. Jovo H. N. Besarović, "Iz Stambola u Sarajevo", *Bosanska Vila*, 1/14, 1886, pp. 213–15; Risto Đ. Besarović, "Riječ-dvije sa moga puta u Carigrad", *ibid.*, IV/17, 19, 21–22, 23–24, 1889, pp. 264–65, 297–98, 335–38, 362–68; Suraiya Faroqhi, "The Early History of Balkan Fairs", *SOE*, XXXVII, 1978, pp. 50–68; Younis, *Od dućana*, p. 139. O ustanovi *narx* kapitalno djelo je: Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihi Narh Defteri*, (İstanbul: Enderun Kitabevi), 1983.

185 Predio između najdonjeg toka rijeke Don i Azovskog mora koje je moreuzom u Kerču povezano sa Crnim morem. Obiluje krznastim životinjama (lisice, risovi, zečevi, krtice, lasice, hermelini, kune, veprovi). Vid. https://en.wikipedia.org/wiki/Sea_of_Azov#Fauna, pristupljeno 3. VI 2019.

186 Sahillioğlu, "Kürkçü Nizami", pp. 605–07 *et passim*.

u Rumeliji prikupio Jeftan Kovačević koji u Kolobara-hanu trguje s onim što pismo naziva *gāva*. Kako tekst izričito kaže da je Jeftan trgovao i drugim krznima, a ne samo lisičinom, odlučili smo se za prevod *zvjerka*. Tu je bio na djelu poznati jezičko-logički princip *pars pro toto* gdje je ime dijela označitelj cjeline. Takve konstrukcije posebno voli govorni jezik, pa je slučajno sačuvani izraz spomenik osmanskoga govornog čaršijskog jezika u Sarajevu u prvoj polovini XIX vijeka.¹⁸⁷

/ Zečina (cild-i erneb)

Pinjo u pismu za Jeftana Kovačevića kaže da je isti u Sarajevo dopremio zečinu (*cild-i erneb*) koju je prikupio i pokupovao po Rumeliji (*Qovâçevik Yeftân Rûm ilinde cem' u iştirâ vu Sarâya getürdîği ma'lûmu-'l-miqdâr cild-i erneb*). Izraz je tako jasan, a brojni pomeni i u slovenskim i u osmanskim izvorima dovoljna su osnova da prilikom prevoda nema nikakve nedoumice. S druge strane, historijska kontekstualizacija i interpretacija nisu nimalo lagane. Prije svega, svi raspoloživi izvori govore da je zečina bila izvozna sirovina, bilo samo ulovljena, bilo čurčijski obrađena kao polusirovina. Iako imamo potvrde da su u Istanbulu niži slojevi nosili čurkove od zečine,¹⁸⁸ takvi čurkovi se nisu u Bosni ni izrađivali ni nosili, vjerovatno zbog sveopšte dostupnosti i relativne jeftinoće kvalitetnijih vrsta krzna, od lisičine do kunovine.¹⁸⁹ Tepić, u svojoj uzornoj studiji o trgovini Despića u prvoj polovini XIX vijeka, primjećuje da Despići nisu izrađivali čurkove od zečine.¹⁹⁰ Usljed toga, u već navodenoj i komentarisanoj istanbulskoj uredbi o čurčiluku od 1754. godine nema pomena bosanskoj zečini; jedine urađene zečine koje se u toj uredbi izričito pominju bile su moskovska i krimaska zečina. Od njih su se izrađivali jeftini čurkovi (moskovski 5 groša, krimski 3), a za jedan dugi muški čurak od moskovske zečine trebalo je 600 komada tog krzna.¹⁹¹ Dakle, zečina nije bila krzno od koga su izrađi-

187 O tome vid. Filan, *O turskom jeziku*, pp. 41–43, 271–321.

188 Zeki Tekin, "Osmanlılarda Kürk Kullanımı", *Türkler*, X, edid. Hasan Celâl Güzel et alii, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları), 2014, pp. 644–49, na p. 644.

189 Kreševljaković, *Esnafi u Sarajevu*, p. 143, navodi kako su, ako ostavimo Rusiju na stranu, Finska i Bosna bile najšumovitije evropske zemlje, sa ogromnim svakogodišnjim ulovom krzna.

190 Tepić, "Trgovina Despića", p. 91.

191 Vid. *supra* n. 185.

vani ćurkovi osmanskih vladara, dinastije, velikodostojnika, bogatijih građana. Druga krzna bila su odabir osmanskih elita, jer rijetko i skupocjeno krzno nije bilo samo stvar mode i statusni simbol.¹⁹² Ono je bilo odličan vid ulaganja u osmanskom društvu; velikê cijene ekvivalentne zvečecem zlatu, male težine, male spreminske kubature, ono se – u vremenima konfiskacijâ, požarâ, ratnih evakuacija, itd. – moglo lako i brzo prenositi, sakrivati i sl. Isto tako, poput nakita, takvo krzno se moglo brzo založiti, prodati i sl. Bosanska i balkanska, tj. rumelijska zečina izvozila se u hrišćansku Evropu preko Dubrovnika i, kasnije, Splita, Broda na Savi (kasnije Slavonski Brod) itd. u ogromnim količinama, od početka xvi vijeka pa sve do oko 1880. godine.

Prema jednom vrsnom znalcu dubrovačke, dalmatinske, mletačke, ankonitanske te florentinske građe, zečina (*pelle lauresine*, *pelle di lepre*) bila je na samom vrhu liste izvoza balkanskog krzna na drugu stranu Jadrana u xvi vijeku.¹⁹³ Takođe je važna opservacija toga znalca da se arhivski upisi u kojima je roba determinisana lakonski kao “krzno” mogu smatrati kao upisi zečine. Tome bi odgovarala činjenica da se u korespondenciji Splićanina Marka Kavanjina koji je mnogo radio sa Sarajevom (otprilike 1605 — 06, 1639 — 1647) pominju kunovina, risovina, lisičina, mededina, ali se i nalaze tajnoviti upisi “krzno” (*vernazze*).¹⁹⁴ I to je bila zečina, najvjerojatnije. Nisu se bosanska i balkanska zečina izvozile ni u Evropu radi krznarstva! To je bilo radi nečeg drugog. Zečina je bila važna sirovina za proizvodnju filca (njem. *Filz*) ili pusta-valjanog sukna. A od filca su se pravili šeširi, pretežno muški. Najcjenjeniji filc se dobivao od dabrovine, oni srednje vrijednosti bili su izrađivani od zečine ili pitomog angorskog zeca, a najjeftiniji je bio pust od ovčje vune. U vremenu oko 1550 — 1870, muški pusteni šešir je cijenjeni dio garderobe jer je čvrst, nepromočiv, sjajan, topao, dâ se lijepo oblikovati.¹⁹⁵ Najskupocjeniji

192 O krznu i osmanskoj eliti vid. Koçu, *Türk Giyim*, coll. 164a–166b, s. v. kürk; Nureddin Sevin, *On Üç Asırlık Türk Kıyâfet Tarihine Bir Bakış*, (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi), 1973, pp. 98 (№ 103), 99 (№ 106), 103–04 (№ 115), 104–05 (№ 118), 105 (№ 119), 105–06 (№ 120); Reindl – Kiel, *Leisure*, p. 24.

193 Toma Popović, “Izvoz balkanskog krzna u xvi veku”, *Istorijski časopis*, xxxv, 1988, pp. 45–53, na p. 50.

194 Čičin-Šain, “Pisma Marka Kavanjina”, № 145, 201, 247, 335, 339, 352, 706 *et passim*.

195 Carl Kohler, *A History of Costume*, ed. and augm. by Emma von Sichart, transl. Alexander K. Dallas, (London and Bombay and Sydney: George G. Harrap & Company Ltd.), 1929, pp. 225, 227, 236, 250–52, 269 (figs. 333 i 334), 290, 292, 299 i fig. 369, 314, 323, 324 (fig. 398), 326–27 (figs. 400–401), 339.

su rađeni samo od dabrovine, zatim su dolazili oni gdje je dabrovina miješana sa zečinom ili angorom, pa stepenicu niže oni samo od zečine ili angore.

Takva moda izazivala je dubinsku poslovnu međupovezanost na transkontinentalnom i prekookeanskom nivou. U Sibiru, Mandžuriji, Sjevernoj Americi, dabrovi i slične životinje su se lovili, slali u Evropu u velika središta trgovine i proizvodnje kostima,¹⁹⁶ a Balkan je slao svoju zečinu u ta ista središta. I ne samo zečinu, nego i dabrovinu, doduše u manjim količinama. Iako je dabar izlovljen u Bosni već do druge polovine XIX vijeka, brojni toponimi (Dabravina, Dabar, Dabrice, Dabarsko polje itd.) svjedoče o nekadašnjem njegovom prisustvu u Bosni. Još početkom XIX vijeka, dabrovi su se, istina već rjeđe, nalazili po adama na Bosni i Savi, kako bilježi Chaumette Des Fossés, odmah iza 1807. godine.¹⁹⁷ No, divljim zečevima nije bio potreban specifičan habitat kao dabrovima, a sposobnost brze i brojne reprodukcije kod te vrste je poslovična. Tako da ni stalan i ogroman ulov divljih zečeva u bosanskim šumama nije stvorio ekološku katastrofu, kao što je bio slučaj sa lovom na dabrove i evropsko divlje goveče (*tur-* i na njega su jedina uspomena samo toponimi kao mjesto Turovi blizu Sarajeva itd.). Tako su se Osmansko Carstvo i osmanska Bosna bili uključili u globalnu ekonomiju krzna koje je bilo jedno od osnovnih roba prekookeanske, transkontinentalne i transregionalne trgovine u vremenima prije parobroda, jer je bilo roba visoke vrijednosti, male težine i zapremine pa je transport takve robe na velikim razdaljinama i dalje bio isplativ, za razliku od mnogih roba čiji transport na daleko nije bio isplativ u vremenima prije parobroda i željezničke parne mašine. Osmansko Carstvo nije bilo samo veliki izvoznik svoga krzna za evropske metropole i evropske radionice; kako je samo bilo veliki potrošač luksuznih vrsta moskovsko-sibirskog i mandžur-

196 Vid. Raymond H. Fisher, *The Russian Fur Trade, 1550 – 1700*, (Berkeley and Los Angeles: University of California Press), 1943; Paul C. Phillips, *The Fur Trade*, I-II, concl. chapters by J. W. Smurr, (Norman: University of Oklahoma Press), 1961; James R. Gibson, *Feeding the Russian Fur Trade: Provisionment of the Okhotsk Seaboard and the Kamchatka Peninsula, 1639 – 1856*, (Madison: University of Wisconsin Press), 1969; Harold A. Innis, *The Fur Trade in Canada: an Introduction to Canadian Economic History*, with a new intr. by Arthur J. Ray, (Toronto and Buffalo: University of Toronto Press), 1999; George Nelson, *My First Years in the Fur Trade: the Journals of 1802 – 1804*, edid. Laura Peers and Theresa Schenck, (St. Paul, Minn.; Minnesota Historical Society Press), 2002; *Rethinking the Fur Trade: Cultures of Exchange in an Atlantic World*, ed. by Susan Sleeper-Smith, (Lincoln: University of Nebraska Press), 2009.

197 Šamić, *Francuski putnici*, p. 220. Uslovi habitata bi govorili da je dabrova moralo biti i na adama Une i Drine.

sko-kineskog krzna,¹⁹⁸ ono je bilo sekundarni izvoznik takvih krzna i za Evropu. A isto tako je iz Evrope uvozilo kvalitetna sjevernoamerička krzna, pa su se tako sarajevski trgovci u Leipzigu, još prije 1848. godine, redovno raspitivali za sjevernoameričko krzno i njegove cijene.¹⁹⁹ Povjerenik Despića u Leipzigu, Konstantin Papa, piše im, 5. VIII 1844, da neće da prodaje zečinu dok ne bude obaviješten pismom iz Amerike o cijeni iste robe.²⁰⁰

Vrhunac svoje potražnje u Evropi, filcani šeširi doživljavaju u periodu 1750 — 1880, a posebno u vremenu od pojave mode direktorijuma (oko 1795) do kraja mode biedermeiera (oko 1848).²⁰¹ Njihova proizvodnja iz elitne prelazi u masovnu. To je povezano sa industrijskom revolucijom i usponom građanske klase kao političkog subjekta.²⁰² Šešir postaje simbol građanstva i/ili civilizacije. Sljedstveno tome, enormno su narasle potrebe za filcom i sirovinama za izradu filca. Osmanski dvor i osmanska država su pomno pratile tu pomamu za osmanskim zečinom i odmah su reagovale na pojavu u skladu sa principima svoje ekonomske doktrine i politike.²⁰³ Visoka Porta je vremenski ograničeni zakup (*muqāṭaʿa*)²⁰⁴ na pristojbu za izvoz zečine koja se naplaćivala u Brusi u Anadoliji, Bosni, Arnautluku, Vidinu, Rodostu, Galipolju, Ajdosu, Kavali, Deli Ormanu, Solunu, Golosu, Korintu i Moreji, te skelama na brojnim

198 O političkoj ekonomiji mandžurskog lova na krzna u Kini dinastije Čing (1644 – 1911) i ekološkoj pozadini tog lova vid. Jonathan Schlesinger, *A World Trimmed with Fur: Wild Things, Pristine Places, and the Natural Fringes of Qing*, (Stanford: Stanford University Press), 2017. O luksuznoj trgovini Kine te islamskog Bliskog istoka i Srednje Azije vid. Edward H. Schafer, *The Golden Peaches of Samarkand: a Study of Tang Exotics*, (Berkeley: University of California Press), 1963.

199 Skarić, “Iz trgovačkih tevera i pisama”, *Izabrana djela*, I, p. 327; Younis, *Od dućana*, pp. 101–02.

200 Tepić, “Trgovina Despića”, p. 91.

201 Kohler, *Costume*, pp. 376 (fig. 459), 378 (fig. 462), 379 (fig. 465), 383 (fig. 470), 384 (fig. 471), 388–89, 418–20.

202 Kohler, *Costume*, pp. 388–89. O prerastanju buržuja u političkog činioca te o kulturnim posljedicama tog razvoja, a posebno o odnosu prema materijalnoj kulturi kao simbolu buržoaske političke emancipacije vid. Slobodan Jovanović, *Vodi Francuske revolucije*, *Sabrana dela*, edid. Radovan Samardžić i Živorad Stojković, I, (Beograd: BIGZ i Jugoslavijapublik i SKZ), 1990, pp. 14–15, 23, 26–28, 34, 46–47, 123–25, 128–31, 154–55, 166–67, 171–72, 183; Max Horkheimer und Theodor W. Adorno, *Dialektik der Aufklärung: philosophische Fragmente*, ungek. Ausg., (Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag), 1988, *passim*.

203 O tome je i danas najrelevantnije: Halil Inalcik, “The Ottoman Economic Mind and the Aspects of Ottoman Economy”, *Studies of the Economic History of the Middle East*, ed. Michael A. Cook, (Oxford: Oxford University Press), 1970, pp. 207–18.

204 O tom pojmu vid. Nenad Filipović, “Rudnici i kovnice novca u Rumeliji i Bosni krajem XVI i u prvjoj polovini XVII stoljeća”, *Balkanica*, XX, 1989, pp. 243–59, na pp. 244–48 *et passim*.

egejskim ostrvima pretvorila, 1777. g., u doživotni zakup (*mâlikâne*)²⁰⁵ sa nastupnom uplatom (*mu'accele*) od 11.825 groša i godišnjom rentom od 1.894 groša. Zakup su uzeli na sebe jedan od sultanovih tjelohranitelja po imenu Ahmed i njegovi poslovni ortaci.²⁰⁶ U fermanu od 27. v 1778. navode se trojica zakupnika mâlikâne pristojbe na zečje kože izvezene preko Sarajeva i skela u Splitu, Zadru, Skadru te drugdje na Mediteranu. Državi je spadalo po para od svake kože. A u bujuruldiji bosanskog vezira Silahdar Mehmed-paše od 1. februara 1779. pominju se drugi zakupnici, očito lokalni ljudi, koji ubiru prihode od pristojbi na prodaju i izvoz zečjih koža u Sarajevu, Zadru, Splitu, Bosni, Arnautluku, Beogradu i Vidinu.²⁰⁷ Ti lokalni ljudi su, prema našem mišljenju bili lokalni pazakupci mâlikâne čiji su vrhovni držaoci bili u Istanbulu, ali o tome šire na drugom mjestu.

Građa pokazuje da su Visoka Porta, lokalne vlasti u Bosni i pojedinci iz Bosne odmah shvatili lukrativnost prometa zečinom i smjesta se ukrcali na voz za visokim profitom. Nepresušni Chaumette Des Fossés ostavlja podatak da je Bosna, početkom XIX vijeka, izvozila samo u Dalmaciju i druge habsburške zemlje najmanje 300.000 komada zečine godišnje.²⁰⁸ Podaci iz Pinjovog pisma te zvaničnih dokumenata savršeno se poklapaju sa trgovačkim arhivama koje su obradili Skarić, Ćorović, Popović, Tepić, Younisova.²⁰⁹ Tepić je utvrdio da je cijena zečine po komadu u prvoj polovini XIX vijeka varirala između 1.5 — 4

205 Vid. Avdo Sućeska, "Mâlikâna (doživotni zakup državnih dobara u osmanskoj državi)", *POF*, VIII–IX, 1958–59, pp. 111–42; Mehmet Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, ed. Osman Okyar, (Ankara: Hacettepe Üniversitesi), 1975, pp. 231–96; Ariel Salzmann, "An Ancien Régime Revisited: 'Privatization' and Political Economy in the Eighteenth-Century Ottoman Empire", *Politics & Society*, XXI/4, 1993, pp. 393–423, posebno na pp. 404–05, 411, sa zaključkom da je ukidanje doživotnog zakupa bacilo Osmansko Carstvo u ruke stranih kreditora što je dovelo i do permanentne raznolike nestabilnosti u Carstvu od sredine XIX vijeka do njegovog kraja i do nestanka carstva.

206 Yücel Özkaya, 18. *Yüzyılda Osmanlı Toplumı*, 2. bsk., (İstanbul: YKY), 2010, p. 118. Izvor rječito govori o centrima balkanske, podunavske, egejske i anadolske trgovine zečinom. O tom zakupcu i njegovom ortaku hadži-Mustafi te njihovom sukobu sa bosanskim alajbegom Salih-begom Babićem i drugima oko prihoda vid. Azra Gadžo-Kasumović, *Katalog osmanskih dokumenata* (I), (Sarajevo: Gazi Husrev-begova Biblioteka), 2018, col. 237a, S. 19/193.

207 Gadžo-Kasumović, *Katalog*, coll. 236a (S. 19/132), 245b (S. 20/36).

208 Šamić, *Francuski putnici*, p. 227.

209 Skarić, "Iz trgovačkih tevtera i pisama", *Izabrana djela*, I, pp. 326–27, 329–30, 332, 337, 345; Ćorović, "Bosansko-hercegovački trgovci", pp. 219–22; Popović, "Trgovina Budimlića", pp. 61–64, 67–68; Tepić, "Trgovina Despića", pp. 77–78, 84, 91; Younis, *Od dućana*, pp. 98, 101–02.

groša po komadu. Pravila se razlika između bosanske i rumelijske zečine, a iz Pinjovog pisma vidimo da Jeftan Kovačević preko Dubrovnika izvozi rumelijsku zečinu nabavljenu tamo i dopremljenu, prvo, u Sarajevo. Dimitrovići, splitske Sarajlije, su oko 1796. nabavljali zečinu od Čajniča, dok se u pismima Miće Hadžiavakumovića vidi da su trgovci razlikovali bosansku i rumelijsku robu. Nabavljala se zečina u Bosni još u Novom Pazaru, Sjenici, Pljevljima, Posavini, Krajini, a u Rumeliji u Skoplju, Prištini, Uzundžovi, Skadru te u Srbiji (Beograd, Užice, Jagodina, Paraćin). Izvožena je u Leipzig, Trst, Jakin (Ancona), poznati sajam u Senigaliji, Brod, Budim i Peštu, Požun, Beč.²¹⁰ U vremenu 1812 — 1848, Dubrovnik je ponovo važna luka za izvoz bosanske zečine na Mediteran i Evropu, dok su Split i Zadar izgubili na ranijem značaju.²¹¹ Zečina se prenosila i prodavala na komad, vreću, balu, stranu konjskog tovara ili denjak (*denk*) te na konjski tovar (*yük; himl*), *bôj* (*boy; beden*).²¹² Skarić je raspolagao podatkom da su oko 1830. godine 3 strane imale 1902 komada zečine.²¹³ Transportovala se iz Bosne natovarena na konje i druge tegleće životinje u kirajdžijskim karavanima. I Skarić i Ćorović navode da je na svaki tovar otpadalo 10% škarta (*zečina skarata*) te da se od svakog tovara, pored škarta, odbijalo ono što se nazivalo *suharak*-vjerovatno nesirovinski dijelovi zečine.²¹⁴

210 Ibid.,. Za Bosance u Ankoni i Senigaliji vid. Seid M. Traljić, “Prilozi poznavanju trgovačkih veza s Ankonom i Senigalijom u xvii i xviii stoljeću”, *Pomorski zbornik*, VIII, 1970, pp. 643–56; Toma Popović, “Trgovci Muslimani u balkanskoj spoljnoj trgovini u xvi veku”, *Istorijski časopis*, xxxiii, 1986, pp. 57–82, na pp. 65–68, 76–78.

211 DAD, AG, № 3139, VI, 1 (3. VIII 1812). Sanitetska pristojba na jednu balu zečine u karantinu iznosila je dva franka.

212 Vid *supra* n. 208. O ovim mjerama vid. Milan Vlajinac, *Rečnik naših starih mera u toku vekova*, I–IV, (Beograd: SANU), 1961–74, s. vv. bala-balla, bisag-bisaga-bisak, boj, vreća, vrića, denak, denk, denjak, juk, cavallo, katur, konj, sac, salma, svežanj, seisana-sejsana, sorok-soruk-sorak-saruk-surek, strana-stranica-stranka, stranik, surek, testa-teste, tovar, tulum-tulumina, tura, čulče, čuval, džak-džaka; Halil İnalçık, “Yük (Himl) in the Ottoman Silk Trade, Mining, and Agriculture”, *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Rule*, (Bloomington. Ind.: Indiana University Press), 1993, pp. 432–60, poseb. na pp. 441–45 gdje je istaknut opšti značaj historijsko-metroloških istraživanja Dušanke Bojanić; Yarı, “Osmanlı Kürk Ticaretinde”, pp. 490–93 (aded, deste, tahte, top, denk, tak, quarta, dâne, kat, kıyye, balya, tulum).

213 Skarić, “Iz trgovačkih tevtera i pisama”, *Izabrana djela*, I, p. 332.

214 Vid. *supra* n. 208.

/ Đumruk (gümrük) i bâdž (bâc)

Pinjovo pismo daje nam i podatke o unutrašnjim te izvoznim carinama u Bosni njegovog doba te o načinu kako su se te carine naplaćivale; ko je te carine utjerivao, a ko je taj prihod zakupljivao, u aranžmanu sa državom. Ono, pored toga, odslikava svakodnevno, narodsko, viđenje tog sistema. Pinjo govori o “*đumrukčijama* (kurziv N. F.) koji se sada nalaze na Trebinjskoj *baždarnici* (kurziv N. F.)” (*Trebin bâc-xânesinde se’âdetlü birâderlerüm gümrükçiyân*). Za njega se, očito, ti pojmovi preklapaju, iako se radilo o dvije vrste carina: unutrašnjim (*bâc*) i izvoznim (*gümrük*). Tome će razlog biti u činjenici da su obje vrste carina i u Sarajevu i u Trebinju naplaćivali isti zakupci i isti carinici.²¹⁵ Bâdž (*bâc*) je bila unutrašnja carina-nešerijatska dažbina koja se plaćala na trgovima Osmanskog Carstva prilikom kupoprodaje na veliko, kupoprodaje robova, konja i jahaćih životinja, stoke krupnog i sitnog zuba, te luksuznih artikala.²¹⁶ Pojedini gradovi su imali svoje propise o toj carini, kao što je detaljna uredba o banjolučkom badžu iz 1074 A. H. / 5. VIII 1663 — 24. VII 1664 A. D.²¹⁷ Na selu se nije uzimala, kao ni od nekretnina. Na pojedinim mjestima u gradovima su postojala naplatna mjesta za bâdž gdje se uzimao od konjskih i kolskih tovara robe, prilikom ulaska i izlaska. U Sarajevu su takva mjesta bila npr. Hambina²¹⁸ Carina na potezu između Bistrika i Hrida s jedne strane i Kovačića s druge i Carina na mjestu današnjeg Filozofskog fakulteta i zgrade Parlamentarne skupštine BiH te nebodera negdašnjeg Izvršnog vijeća SR BiH na Marindvoru, gdje se nekad nalazilo staro pravoslavno i katoličko groblje čiji su nadgrobnici uzidani u Derokovu koševsku skupnu grobnu kapelu pravoslavnih Mladobosanaca, podignutu oko 1940. g.; u Mostaru je to bila kula Carina. Tržni bâdž se uzimao *ad valorem* samo od prodate robe na otvorenim pazarima, i to je

215 M. Kütükoğlu, “Saraybosna Gümrük”.

216 Dušanka Bojanić, *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za Smederevsku, Kruševačku i Viđinsku oblast*, Zbornik za istočnjačku istorijsku i književnu građu, II, (Beograd: Istorijski institut), 1974, s. vv. *baždar*, *baždarina*.

217 Hamdija Kreševljaković, “Banja Luka”, *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini*, Izabrana djela, edid. Avdo Sućeska i Enes Pelidija, II, Kulturno nasljeđe, (Sarajevo: Veselin Masleša), 1991, pp. 293–337, na pp. 304–05. Prema rukopisu iz zbirke Muhamed-efendije Garčevića u Arhivu Bosne i Hercegovine u Sarajevu.

218 Ime dobila ili po zakupniku ili po cariniku sa karakterističnim starosarajevskim prezimenom na -o.

porez na promet u vidu tzv. male desetine (2.5%). Živa roba kao robovi, konji i jahaće životinje, stoka krupnog i sitnog zuba se baždarila po glavi, grlu, zubu, kolima, konjskom tovaru, polovini tovara, tulumini, vreći, hararu itd., prema lokalnim davnašnjim mjerama.²¹⁹ Đumruk (*gümrük*) je vanjska, izvozna, međudržavna carina. Institucija je kasnoantičkog-diolekcijanovsko-konstantinijansko-justinijanskog korijenja, kao što joj i sâmo ime govori jer je izvedeno od kasnolatinskog *commercium* preko vizantijskog termina-posrednika i u vezi je sa južnoslovenskim srednjovjekovnim *kumer'k'*.²²⁰

Pismo otkriva dosad nepoznati detalj iz biografije Pinjove. Naime, on je bio i zakupnik sarajevskog bādža i đumruka i njemu je Jeftan platio uvoznu carinu za zečinu koju je dopremio iz Rumelije. Sve govori da je to bio bādž, a ne đumruk. Prema tome, pismo potvrđuje da su se dvije vrste carina u popularnoj percepciji preklapale, pa bi trebalo voditi pažnju prilikom tumačenja izvora u kojima se termini susreću (*Qovâçevik Yeftân Rûm ilinde cem' u iştirâ vu Sarâya getürdîgi ma'lûmu-'l-miqdâr cild-i erneb gümrügini temâmen baña ba'de-'l-edâ'*). A u Trebinju se trebao uzeti đumruk u pravom smislu riječi. Kome se Pinjo obraća? Već smo rekli da je pismo dospjelo u Luburićevu zbirku sa papirima trebinjske begovske porodice Resulbegović. Izvori potvrđuju da su Resulbegovići najčešće držali zakup "dubrovačkog" đumruka na Carini preko puta Brgata.²²¹ Pinjo im se obraća povjerljivim pismom-preporukom i traži uslugu. Kovačeviću treba naplatiti carinu prema računu koji je ispostavio Pinjo. To podrazumijeva da se Jeftanove bale ili tovari ne preglêdaju jer Pinjo garantuje da je on već sve pregledao. Osim toga, Pinjo traži da se pristojbe i carine Jeftanu naplate prema kursu važećem u Sarajevu, a ne lokalnom. To je bilo, naravno,

219 Bojanić, *Turski zakoni*, s. v. *baždarina*. Još vid. Mehmet Genç, "Osmanlı Devletinde İç Gümrük Rejimi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, III, (İstanbul: İletişim), 1993, pp. 786–90; Younis, *Od dućana*, pp. 160–67, za period poslije 1843.

220 Bojanić, *Turski zakoni*, s. vv. *đumruk*, *đumrukčija*; Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlılar'da Gümrük", *TDVİA*, je fundamentalna sinteza; Younis, *Od dućana*, pp. 167–75, za period poslije 1843.

221 Bgd, AS, ZAL, ZOD, Privr. Inv. №, 192, 206, 209 (Resulbegovići pišu Ali-paši Rizvanbegoviću u vezi zakupâ carina), 231 (o obračunu zakupâ), 235, 236, 242, 247, 248; Vladislav Skarić, "Trebinje u 18. vijeku", *Izabrana djela*, III, *passim*; Vesna Miović-Perić, *Na razmeđu. Osmansko-dubrovačka granica 1667–1806*, (Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU), 1997, pp. 27, 37, 150, 280 *et passim*. O Brgatu i Carini te eminima "od carine" vid. Ivan Frano Jukić, "Putovanje iz Dubrovnika preko Hercegovine u Fojnicu", *Putopisi i istorisko-etnografski radovi*, ed. Ilija Kečmanović, (Pisci Bosne i Hercegovine, (Sarajevo: Svjetlost), 1953, pp. 45–53, na p. 46, (prvi put objavljeno 1842); Miović-Perić, *Na razmeđu*, pp. 37–40 i Indeks s. vv. Brgat (Brgačani), Carina.

nešto što se kosilo sa pretpostavljenim procedurama. Ovakav slučajno sačuvan, neslužbeni, izvor pokazuje kako su se ljudi u realnom životu snalazili i nadmudrivali sa državom i njenim propisima. Izvori potvrđuju da su i trgovina i zakupi carina bili u rukama određenog broja lokalnih moćnika i bogataša koji su često bili u otvorenim i prikrivenim partnerstvima sa jačim trgovcima. Takva partnerstva nisu bila nužno monokonfesionalna.²²² Država je na to žmirila jer su se takvim mahinacijama neutralisali mogući negativni efekti i velikog broja unutrašnjih carina i povlastica koje su Evropljanima davali mirovni ugovori i kapitulacije.²²³ Prenos robe i direktno plaćanje carina vršili su ponosnici, kramari, kiridžije, na osnovama drevnih tradicija koje predstavljaju istinski fenomen braudelovskog “dugog trajanja”. Od vremena Augusta Oktavijana²²⁴ pa

222 M. Kütükoğlu, “Saraybosna Gümruk”, pp. 28–29 (Ali-paša Rizvanbegović, Ahmed-beg i Mehmed-beg Hasanpašić iz Travnika, Sulejman-alajbeg Sulejmanpašić, Mahmud-paša Tuzlić kao zakupci carina. Podaci iz deftera Sarajevskog đumruka koje analizira gđa M. S. Kütükoğlu su u potpunom skladu sa Luburićevim osmanskim dokumentima nabavljenim od potomakâ porodice Resulbegović, prije 1941. godine. Primjećuje se da su sve porodice pobrojane u defteru i u ispravama Resulbegovićâ spadale među najkrupnije veleposjednike što pobija Hauptmann-Ekmečić-Juzbašićev model prema kome su veleposjednici oduvijek bili ekonomski inertni); Šljivo, “Izvjestaji Antonija Tadića, korespondenta (sic! N. F.) iz Livna sredinom XIX stoljeća (1845 – 1852.)”, *Bosna i Hercegovina*, pp. 103–294, brojni podaci o partnerstvima u zakupu carina i ostalog između Mustaj-paše Babića, Fadil-paše Šerifije, lokalnih muslimanskih trgovaca kao ugledna porodica Čizmić i hrišćanskih trgovaca kao Jeftan Radaković. U jednom izvještaju od 18. III 1846, sačuvanom u Zadarskom arhivu, a poslanom iz Livna, veli se: *Stiže ovde kako je Mustaj paša Argnio Babić od Novog vezira zakupio gumruke od Bosne po svima skelama (podv. N. F.) tj. zvanu Bilibrig, Kostajnica, Brod i Zvornik da poveče usto razumise i sve ostale male skele, koje je sve uzeo za 5000-pet hiljada kesa za godinu, ujedno s istim i musulimluk Livanjski i Glamocki...S Mustaj pašom u kumpaniji i u zakupu skele je Jeftan Radaković (podv. N. F.). Hamdija Kapidžić, “1. Izvještaj Riharda Erka o Bosni i Hercegovini 1846 godine”, *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine u XIX vijeku*, Grada, III, Odjeljenje istorisko-filoloških nauka, 1, (Sarajevo: Naučno društvo NR BiH), 1956, pp. 6–11, 24–58, na pp. 47–48 (n. 48).*

223 Cf. Milorad Ekmečić, “Internacionalni i interkontinentalni migracioni pokreti iz jugoslovenskih zemalja od kraja XVIII vijeka do 1941. godine”, *GID BiH*, XX, 1972–73, pp. 101–36, na pp. 109–10, koji striktno slijedi Stoianovichev idealno-tipski model: Traian Stoianovich, “The Conquering Balkan Orthodox Merchant”, *The Journal of Economic History*, XX/2, 1960, pp. 234–313. Međutim, ni Stoianovich ni Ekmečić ne mogu da objasne zašto su Miletići u Zagrebu, Beču i Trstu, Hadžiristići i Jeftanovići u Beču, Gavele u Zagrebu, Karamate u Zemunu zadržavali osmansko podanstvo i po stotinu i više godina nakon doseljenja u habsburške zemlje, ako je uslov za trgovački uspon bio prelazak u habsburško podanstvo da bi se, navodno, iskoristile povoljnosti koje su habsburškim podanicima davali osmansko-habsburški ugovori!

224 O uključivanju nomada i transhumantnih bisesilnih stočara u rimski poredak i rimski sistem trgovine i komunikacija vid. Patricia Crone, “Quraysh and the Roman Army: Making Sense of

do uspona željeznice na Balkanu iza 1880. g., ponosnički karavani su prenosili robe na isti način i istim putevima.²²⁵ Jukić je, 1842. g., ostavio o tome važno svjedočanstvo:

... tek u mrak predosmo granicu drugog cara, prošavši najprije kroz selo dubrovačko *Brgat* (kurz. Jukićev-N. F.). Odmah preko međe jest *Carina* (kurz. Jukićev-N. F.), mjesto gdje je jedna turska kuća, i u njoj iz *Trebinja đumrukđžija* (kurz. N. F.). Društvo razide se kud koji u obližnja sela, a ja sa 8 kiridžija i 52 konja (svi kršćani²²⁶ osim jednog Turčina) nastavih put. Moj kiridžija sami kramar ostade đumruk plaćati. Kramar upravlja s turmom na putu, on isplaćuje đumruk i brodarinu, on se pogađa s trgovcima, kiridžije odabira, jol-teskeru (pasoš) uzimlje, jednom riječju, on je kiridžiski starješina, kog oni na putu slušati moraju; a takovi obično odabira se čovjek ugledan, naipače bogat...²²⁷

Terminologija u ovom opisu, uz dodatni osmanski sloj, potpuno je srednjovjekovna s kasnoantičkim korijenima, i podudara se sa leksikom i frazeologijom srednjovjekovnih dubrovačkih vrela (kramar, turma itd.). Organizacija te podjela ovlasti i zadataka u karavanu kao da je izašla iz srednjovjekovnog dubrovačkog notarijata. Sve to nepobitno potvrđuje "dugo trajanje" ponosništva u čisto braudelovskom smislu.²²⁸ Treba se ovdje osvrnuti i na jedno drugo dubrovačko "dugo trajanje". I isprava detaljno analizirana u ovome radu, te drugi dokumenti, kao i Jukićev opis Brgata i Carine potvrđuju tačnost nedavnog Čosićevog revizionističkog tumačenja nasuprot klasičnom viđenju Luja

the Meccan Leather Trade", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, LXX/1, 2007, pp. 63–88.

225 O tome vid. Sima Trojanović, "Naše kiridžije", *Srpski etnografski zbornik*, XIII, (Beograd: SKA), 1909, pp. 1–153; Mihailo J. Dinić, "Dubrovačka srednjovjekovna karavanska trgovina", *Jugoslavenski istorijski časopis*, 1–4, 1937, pp. 119–46.

226 Kod Jukića *kršćanin* uvijek znači samo katolik, dok je pravoslavni uvijek samo *rišćanin*.

227 Ivan Frano Jukić, "Putovanje iz Dubrovnika", p. 46.

228 Dinić, "Karavanska trgovina". Za potpuno iste obrasce u XVII vijeku vid. Čičin-Šain, "Pisma Marka Kavanjina", № 247 *et passim*. Za raspon druga polovina XVIII – prva polovina XIX vijeka u istom ključu vid. Skarić, "Iz trgovačkih tevtera i pisama", *Izabrana djela*, I, pp. 329–30, 332; Čorović, "Bosansko-hercegovački trgovci", pp. 219–20; Popović, "Trgovina Budimlića", p. 67. Za vrijeme cca 1843–1878 vid. Younis, *Od dućana*, pp. 147–50.

konta Vojnovića.²²⁹ Naime, ni Dubrovnik ni dubrovačka luka te trgovina nisu propali sa francuskom okupacijom (1806) odnosno sa formalnim ukidanjem republike (1808). Kroz XIX vijek, do 1878. godine, Dubrovnik zadržava svoju važnost za Bosnu, a izgradnja željeznice Sarajevo — Dubrovnik — Zelenika, oko 1900, samo će obnoviti i ojačati bosansko-dubrovačke veze. Tek će maspokovska i post-maspokovska histerija, i konfederalistička i unitaristička podjednako, te ona i u Zagrebu i ona u Sarajevu, ukinućem pruge Sarajevo — Dubrovnik — Zelenika, nanijeti nepopravljivu štetu tim vezama te ljudima Bosne i Dubrovnika te okoline. Miloševićevi ratovi oko Dubrovnika 1991. i u Bosni 1992 — 1995. vjerovatno bi se drugačije odvijali da je pomenuta pruga bila u upotrebi.

Time smo došli do kraja ovog rada. Nastojali smo da, koristeći metod ekonomske mikrohistorije,²³⁰ iskoristimo sve što nam jedan jedinstveni, slučajno sačuvani, izvor nudi. Više od onoga što je pokušano i ponuđeno u ovom radu bilo bi samo puko domišljanje.

I Popis referenci

Neobjavljeni arhivski izvori:

– *Zbirka osmanskih dokumenta*, Inv. № Privr. 84, 187, 192, 206, 208, 209, 231, 235, 236, 242, 247, 248.

Ankara, Vakıflar Arşivi:

– *Kuyûd-u Kadîme, Defter*, № 581/2, *Fihrist-i İstanbul*, p. 267, № 269.

Dubrovnik, Državni arhiv:

– *Acta Gallica*, № 3139, VI, 1; № 4643, VIII, 7.

Beograd, Arhiv Srbije, *Zbirka Andrije Luburića*:

– *Moderni dokumenti*, Fascikl II, Inv. № 309-313, 315, 336, 359, 400.

İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (=BOA):

– *Stariji ćirilski dokumenti*, Fascikl III, Inv. № 5, 12, 24.

– *Hatt-ı Hümayûn*, № 43477; 43477·D; 43477·F; 43477·H; 43477·I; 45318.

229 Stjepan Ćosić, *Dubrovnik nakon pada Republike (1808–1848)*, (Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU), 1998, *passim*, posebno mjesta koja govore o Luja Vojnovića “katastrofizmu”. Cf. Dr. Lujo Knez Vojnović, *Pad Dubrovnika*, I–II, (Zagreb: izdanje piščevo), 1908. *Magnum opus* Luja Vojnovića jedno je od tri-četiri stilski najuspješnija historiografska djela na hrvatskom/srpskom/bosanskom jeziku, te je i to doprinijelo kanonizaciji njegovih pogleda. Krleža je Luja smatrao daleko većim piscem od brata mu Iva.

230 O tom metodi vid. Trivellato, *The Familiarity of Strangers*, *passim*.

Mostar, Arhiv Provincijalata hercegovačkih franjevaca:

– *Acta Turcarum*, № VI / 260, XXI / 1034

Sarajevo, Gazi Husrev-begova Biblioteka, Arhiv:

– *Acta Turcica*, № 259, 260.

– *Zbirka sidžila sarajevskog mullâluka*, № LIV, LXVI, LXXVIII.

Sarajevo, Muzej grada Sarajeva:

– *Orijentalna zbirka*, Inv. № 19, *Defter zakupninâ Gazi Isa-begovog vakufa u Sarajevu*, upisi datiraju u rasponu 1815 — 1844.

Orijentalni institut, Sarajevo, Arhiv:

– *Zbirka ANUBiH*, № 237, *Sidžil Mula Muhameda Mestvice (1800 — 1848)*, regesta sačinio Mehmed Mujezinović (1973. g.), daktilografsano.

– *Manuscriptaque Acta Turcica*, № 1703, 1728, 1729 (uništeno u agresorskoj paljevini 17. v 1992).

Objavljeni arhivski izvori:

Aličić, Ahmed S., i Hifzija Hasandedić, “Popis terzija, čurčija i čebedžija u Mostaru iz 1755. Godine”, *POF*, XVIII—XIX, 1968 — 69, pp. 315—71.

Blanc, André, “Neobjavljeno dopisivanje francuskog konzula u Travniku – Pierra Davida”, *Starine JAZU*, XLVI, 1956, pp. 63—95.

Bojanić, Dušanka, *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za Smederevsku, Kruševačku i Viđinsku oblast*, Zbornik za istočnjačku istorijsku i književnu građu, II, (Beograd: Istorijski institut), 1974.

eadem, *Sultanska akta izdata na zahtev Dubrovačke Republike (1627–1647)*, p. o. iz *Miscellanea*, X, 1982, (Beograd: Istorijski institut), 1982.

Čičin-Šain, Ćiro, “Pisma Marka Kavanjina splitskog trgovca iz prve polovine XVII stoljeća”, *Starine JAZU*, XLIX, 1959, pp. 105—226.

Defterdarević, Ibrahim-beg, “Stare listine porodice Resulbegović”, *GZM*, IX, 1897, pp. 193—226.

Đaković, Luka, *Prilozi za demografsku i onomastičku građu Bosne i Hercegovine*, [1], *Na osnovu popisa katoličkog stanovništva 1743. godine*, Građa, XXIII, Odjeljenje društvenih nauka, 19, (Sarajevo: ANUBiH), 1979.

Fotić, Aleksandar, “Turski dokumenti o Rustem-pašinom Vakufu i ‘dvostrukom zakupu’ (İcâreteyn) u Beogradu”, *Miscellanea*, XXXI, 2010, pp. 75—108.

Gavrilović, Mihailo, *Ispisi iz Pariskih Arhiva: Građa za istoriju Prvog srpskoga ustanka*, Zbornik za istoriju, književnost i jezik srpskog naroda, Odeljenje II, Spomenici na tuđim jezicima, 1, (Beograd: SKA), 1904.

Hafizović, Fazileta, *Popis sela Sandžaka Krka, Klis i Hercegovina, oslobođenih od Mletačke Republike 1701. Godine*, (Zagreb i Sarajevo: SKD Prosvjeta, Filozofski fakultet u Zagrebu i Orijentalni institut), 2016.

Jelavić, Vjekoslav, “Iz prepiske francuskog generalnog konzulata u Travniku u godinama 1807 — 1814”, *GZM*, XVI, 1904, pp. 267—83, 457—84.

idem, *Franceska izvješća o Bosni*, (Sarajevo: Zemaljska štamparija), 1906.

Kemura, Sejfuddin Fehmi, *Prvi srpski ustanak pod Karagjorgjem od godine 1219 — 1804. do godine 1279 — 1862. Po turskim izvorima*, (Sarajevo: Islamska dionička štamparija), 1334/1916.

Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, (İstanbul: Enderun Kitabevi), 1983.

Matasović, Josip, "Fojnička Regesta", *Spomenik SKA*, LXVII, (Beograd i Sremski Karlovci: Srpska manastirska štamparija za SKA), 1927, pp. 61—432.

Muderizović, Riza ef., "Jedan popis sarajevskih janjičara iz početka XIX. vijeka", *GZM*, XXIX, 1917, pp. 105—14.

Nagata, Yuzo, *Materials on the Bosnian Notables*, *Studia Culturæ Islamicæ*, № 11, (Tokyo: Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa), 1979.

Nelson, George, *My First Years in the Fur Trade: the Journals of 1802 — 1804*, edid. Laura Peers and Theresa Schenck, (St. Paul, Minn.; Minnesota Historical Society Press), 2002.

Novaković, Stojan, "Francuske službene beleške o zapadno-balkanskim zemljama iz 1806 — 1813", *Spomenik SKA*, XXXI, 1898, pp. 128—52.

Šamić, Midhat, "Francuski izvještaji o Bosni početkom XIX vijeka (1806 — 1813)", *Grada*, XI, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, 8, (Sarajevo: Naučno društvo BiH), 1961, pp. 5—69.

Uluçay, M. Çağatay *Osmanlı Sultanlarına Aşk Mektupları*, (İstanbul: Şaka Matbaası), 1950.

idem, *Harem'den Mektuplar*, Türk Tarih Kurumu, VII/56, (İstanbul: Vakıf Matbaası), 1956.

NEOBJAVLJENI NARATIVNI IZVORI

Sarajevo, Orijentalni institut, *Rukopisna zbirka*:

Mss. № 28/2, 28/3, El-hacçhüseyn-zâde Şâlih Şıdqî Müvâqqıt, *Târîx-i diyâr-ı Bôsna*.

Ms. № 29—4, Qâđi-zâde Muḥammed Enveri Efendî, *Târîx-i Enveri*, IV/2.

OBJAVLJENI NARATIVNI IZVORI

XVIII. *Yüzyıl Günlük Hayatına Dair Saraybosnalı Molla Mustafa'nın Mecmuası*, ed. Kerima Filan, (Sarajevo: Connectum), 2011.

Aličić, Ahmed S., "Manuskript *Ahvali Bosna* od Muhameda Emina Isevića (poč. XIX v.)", *POF*, XXXII—XXXIII, 1982 — 83, pp. 163—98.

Besarović, Jovo H. N., "Iz Stambola u Sarajevo", *Bosanska vila*, I/14, 1886, pp. 213—15.

Besarović, Risto Đ., "Riječ-dviije sa moga puta u Carigrad", *Bosanska vila*, IV/17, 19, 21—22, 23—24, 1889, pp. 264—65, 297—98, 335—38, 362—68.

Bogdanović, Marijan, *Ljetopis Kreševskog samostana*, 2. izd., prir., prev., uv. i bilj. dr fra-Ignacije Gavran, (Sarajevo i Zagreb: Synopsis), 2003.

Giljferding, Aleksandar F., *Putovanje po Hercegovini, Bosni i Staroj Srbiji*, prev., kom. i bilj. Branko Čulić, Kulturno nasljeđe, (Sarajevo: Veselin Masleša), 1973. Filipović, Milenko S., "Šomet de Fose i njegovo delo o Bosni", *GZM, Etnologija*, XXVI, 1971, pp. 171—219.

Jukić, Ivan Frano, "Putovanje iz Dubrovnika preko Hercegovine u Fojnicu", *Putopisi i*

istorisko-etnografski radovi, ed. Ilija Kecmanović, Pisci Bosne i Hercegovine, (Sarajevo: Svjetlost), 1953, pp. 45—53.

Kapidžić, Hamdija, “1. Izvještaj Riharda Erka o Bosni i Hercegovini 1846 godine”, *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine u XIX vijeku*, Građa, III, Ođjeljenje istorisko-filoloških nauka, 1, (Sarajevo: Naučno društvo NR BiH), 1956, pp. 6—11, 24—58.

Kitab-ı Bâz-name-i Padişahi: İnceleme-Metin-Dizin, ed. M. Mehdi Ergüzel, (Ankara: Türk Dil Kurumu), 2009.

Kraljević, Gojko, “Fra Mate Krističević, kroničar 18. i 19. stoljeća”, *GAD BiH*, XVI-XVII, 1977, pp. 249—54.

Krnjević, Hatidža et alii, *Bosanskohercegovačka književna hrestomatija, II, Narodna književnost*, (Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika), 1972.

Mahmudkadić, Salih Sidki, *Ustanak srbske raje, njegovo ugušenje i izbavljenje grada Biograda*, prev. Fehim Spaho, (Sarajevo: Knjižara H. Ahmeda Kujundžića), 1944.

Mula Mustafa Ševki Bašeskija, *Ljetopis (1746 — 1804)*, 2. dop. izd., prev., uv. i kom. Mehmed Mujezinović, Kulturno nasljeđe, (Sarajevo: Veselin Masleša), 1987.

Nametak, Abdurahman, *Hrestomatija bosanske alhamijado književnosti*, Kulturno nasljeđe, (Sarajevo: Svjetlost), 1981.

Ömer Bosnevi, *Ahvâl-i Gazavat der Diyar-ı Bosna. Bosna Savaşları*, ed. Mehmet Açıkgözoğlu, (İstanbul: Ötüken Yayınevi), 1977.

Petrović Njegoš, Petar II, *Lažni Car Šćepan Mali. Pisma*, izb. Vojislav Đurić, red. Vladan Nedić, Srpska književnost u sto knjiga, 19, (Novi Sad i Beograd: Matica srpska i SKZ), 1969.

Tārīx-i Lutfi, I, (Der-Se‘ādet: Maṭba‘a-yi Āmire), 1290 A. H. / 1873 — 74 A. D.

Truhelka, Ćiro, *Uspomene jednog pionira*, (Zagreb: Hrvatski izdavački bibliografski Zavod), 1942.

Objavljeni epigrafski izvori:

Mujezinović, Mehmed, *Islamska epigrafika u Bosni i Hercegovini, I, Sarajevo*, Kulturno nasljeđe, (Sarajevo: Veselina Masleša), 1974.

Stanić, Radomir, “Nadgrobnni natpisi iz XIX veka na Bjelušinskom groblju u Mostaru”, *Hercegovina*, II, 1982, pp. 183—200.

idem, “Nadgrobnni spomenici sa natpisima iz XVII i XVIII veka u groblju na Pašinovcu u Mostaru”, *Hercegovina*, III, 1983, pp. 153—96.

Neobjavljeni intervjui sa kazivačima:

Dr Oskar Danon, O arhivama trgovačkih kuća Danon i Baruh te ličnoj arhivi Javer-efendije Baruha, posredstvom Bahrije Nuri-Hadžić i Ivana Đurića, Beograd 1988—1991. g.

Prim. dr. Lonika Finci-Musafija i prof. dr. Žak Finci, o rodovima Salom-Uščuplija, Sumbul, Musafija i Alkalaj (Sarajevo), Finci i Altarac (Travnik i Dolac kod Travnika), Sarafić i Poljokan (Banja Luka), Sarajevo 1984 — 1988. g.

Milica-Maca Grabovac rođ. Besarović, o genealogiji porodica Besarović (Sarajevo) i Bravačić (Dubrovnik), Sarajevo 1984 — 1988. g.

Desanka Kovačević-Kojić, o rodu Kovačevića u Mostaru i Hercegovini, Sarajevo 1980 — 1992 i Beograd 2008 — 2009. g.

Vlajko Kovačević, o rodu Kovačevića u Duvnu i njihovoj arhivi predatoj Vasilju Popoviću 1913. g., Sarajevo 1980 — 1992. g.

Ševala Smajiš rođ. Filipović, o starosjedi-lačkim porodicama sa Vratnika, Sarajevo, 1984 — 1986. g.

SEKUNDARNA LITERATURA

Monografije:

Abou-El-Haj, Rifa'at Ali, *Formation of the Modern State: the Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Centuries*, 2nd ed., (Syracuse: Syracuse University Press), 2005.

Allsen, Thomas T., *The Royal Hunt in Eurasian History*, (Philadelphia: Pennsylvania University Press), 2006.

Baer, Marc David, *Honoured by the Glory of Islam. Conversion and Conquest in Ottoman Europe*, (Oxford and New York: Oxford University Press), 2008.

Bogičević, Vojislav, *Pismenost u Bosni i Hercegovini. Od pojave slovenske pismenosti u IX v. do kraja austrougarske vladavine u Bosni i Hercegovini 1918. godine*, Kulturno nasljeđe, (Sarajevo: Veselin Masleša), 1975.

Curtin, Philip D., *Cross-cultural Trade in World History*, (Cambridge and New York: Cambridge University Press), 1984.

Čubrilović, Vasa, *Prvi srpski ustanak i Bosanski Srbi*, (Beograd: Geca Kon), 1939.

Ćorović, Vladimir, *Bosna i Hercegovina*, Poučnik, I, (Beograd: SKZ), 1925

idem, *Mostar i njegova Srpska pravoslavna opština*, (Beograd: Srpska pravoslavna opština mostarska), 1933.

Ćosić, Stjepan, *Dubrovnik nakon pada Republike (1808 — 1848)*, (Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU), 1998.

Ćurčić, Vejsil, *Lov sa sokolom u Bosni i Hercegovini. Die Falkenbeize in Bosnien und der Hercegovina*, 2. ispr. izd., (Zagreb: Zaklada tiskare Narodnih novina), 1937.

Dale, Stephen Frederic, *Indian Merchants and Eurasian Trade, 1600 — 1750*, (Cambridge, UK: Cambridge University Press), 1994.

Dedijer, Jevto, *Hercegovina*, p. o. iz *Srpski etnografski zbornik*, XII, (Beograd: SKA), 1909, (*Srpski etnografski zbornik=SEZB*).

Dinić, Mihailo J., *Zemlje Hercega Svetoga Save*, p. o. iz: *Glas SKA*, CLXXXII, 2. razr., 92/7, (Beograd: SKA), 1940.

Duby, Georges, *Vitez, žena i svećenik. Ženidba u feudalnoj Francuskoj*, prev. Đurđa Šinko Depierris, pog. Ivo Babić, (Split: LOGOS), 1987.

Džaja, Srećko M., *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine. Predemancipacijski period 1463 — 1804*, prev. Ladislav Z. Fišić, (Sarajevo: Svjetlost), 1992.

Filan, Kerima, *O turskom jeziku u Bosni. Studija*, (Sarajevo: Connectum), 2017.

- Filipović, Nenad, et alii, *Riznica stare Srpskopравoslavne crkve u Sarajevu*, studijski katalog izložbe, (Sarajevo: Muzej grada Sarajeva), 1986.
- Fisher, Raymond H., *The Russian Fur Trade, 1550 — 1700*, (Berkeley and Los Angeles: University of California Press), 1943.
- Gadžo-Kasumović, Azra, *Katalog osmanskih dokumenata (I)*, (Sarajevo: Gazi Husrev-begova Biblioteka), 2018.
- Gazić, Lejla, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, (Sarajevo: Orijentalni institut), 2009.
- Gibson, James R., *Feeding the Russian Fur Trade: Provisionment of the Okhotsk Seaboard and the Kamchatka Peninsula, 1639 — 1856*, (Madison: University of Wisconsin Press), 1969.
- Habermas, Jürgen, *Strukturwandel der Öffentlichkeit: Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*, *Politica*, 4, (Neuwied: H. Luchterhand), 1962.
- Hacıgökmen, Mehmet Ali, *Türkiye Selçuklularında Avcılık*, (Konya: Kömen Yayınları), 2012.
- Horkheimer, Max, und Theodor W. Adorno, *Dialektik der Aufklärung: philosophische Fragmente*, ungek. Ausg., (Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag), 1988.
- Husić, Aladin, *Hadž iz Bosne za vrijeme osmanske vladavine*, (Sarajevo: El-Kalem i Rijaset iz BiH), 2014.
- Innis, Harold A., *The Fur Trade in Canada: an Introduction to Canadian Economic History*, with a new intr. by Arthur J. Ray, (Toronto and Buffalo: University of Toronto Press), 1999.
- Die Jagd der Eliten in den Erinnerungskulturen von der Antike bis in die frühe Neuzeit*, ed. Wolfram Martini, *Formen der Erinnerung*, 3, (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht), 2000.
- Jorga, Nicolae, *Geschichte des Osmanischen Reiches nach den Quellen dargestellt*, V, Bis 1912, (Gotha: Friedrich Andreas Perthes), 1913.
- Jovanović, Slobodan, *Vodi Francuske revolucije*, Sabrana dela, edid. Radovan Samardžić i Živorad Stojković, I, (Beograd: BIGZ i Jugoslavijapublik i skz), 1990.
- Kamberović, Husnija, *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine*, 2. izd., (Sarajevo: Ibn Sina), 2005.
- Kličkova, Vera, *Ćurčisko-kožuvarski zanaet i esnaf vo Skopje*, (Skopje: Etnološki muzej), 1959.
- Koch, Ebba, *Dara-Shikoh Shooting Nilgais: Hunt and Landscape in Mughal Painting*, *Occasional Papers*, 1, (Washington D. C.: Freer Gallery of Art and Sackler Art Gallery), 1998.
- Kohler, Carl, *A History of Costume*, ed. and augm. by Emma von Sichart, transl. Alexander K. Dallas, (London and Bombay and Sydney: George G. Harrap & Company Ltd.), 1929.
- Kreševljaković, Hamdija, *Boj pod Banjom Lukom 4. VIII. 1737. Uz dvjestagodišnjicu*, (Sarajevo: Islamska dionička štamparija), 1936.
- idem, *Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini*, Djela, VIII, Odjeljenje

istorisko-filoloških nauka, 7, (Sarajevo: Naučno društvo NR BiH), Sarajevo, 1957.

idem, *Esnafi i obrti u Starom Sarajevu*, (Sarajevo: Narodna prosvjeta), 1958.

Kreševljaković, Hamdija, i Derviš M. Korkut, *Travnik u prošlosti 1464 — 1878 (Naročito kao glavni grad Bosne 1699 — 1850)*, Biblioteka Zavičajnog muzeja Travnik, 2, (Travnik: Zavičajni muzej), 1961.

Krnjević, Hatidža, *Lirski istočnici. Iz istorije i poetike lirske narodne poezije*, (Beograd i Priština: BIGZ i Jedinstvo), 1986.

Levy, dr. Moritz, *Sefardi u Bosni*, prev. Ljiljana Masal, (Sarajevo: Bosanska biblioteka), s. a.

Lovrenović, Ivan, *Unutarnja zemlja. Kratki pregled kulturne povijesti Bosne i Hercegovine*, (Zagreb i Sarajevo: Synopsis), 2010.

Lowry, Heath W., *Hersekzâde Ahmed Paşa: an Ottoman Statesman's Career & Pious Endowments*, (Istanbul: Bahçeşehir University Press), 2011.

Malbaša, Ante, *Hrvatski i srpski nacionalni problem u Bosni za vrijeme režima Benjamina Kallaya. I. dio (1882 — 1896)*, Prilozi proučavanju jugoslovenskog pitanja u Austro-Ugarskoj, 1—2, (Osijek: Gradanska tiskara K. D.), 1940.

Margariti, Roxani Eleni, *Aden & the Indian Ocean Trade: 150 Years in the Life of a Medieval Arabian Port*, (Chapel Hill: University of North Carolina Press), 2007.

Matijašević, Vladimir, *Baltići (Balte-Dobrete). Njihova prava i njihova povijest*, (Zagreb: Tiskara "Merkantile" Gj. Jutriša i drugovi), 1929.

Matkovski, Aleksandar, *Dietot-Krvninata vo Makedonija i na Balkanskiot Poluostruv za vreme na turskoto vladeenje*, (Skopje: MANU), 1973.

Mentz, Sören, *The English Gentleman Merchant at Work: Madras and the City of London 1660 — 1740*, (Copenhagen: Museum Tusulanum Press, University of Copenhagen), 2005.

Miović-Perić, Vesna, *Na razmeđu. Osmansko-dubrovačka granica 1667 — 1806*, (Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU), 1997.

Mitterauer, Michael, *Grundtypen alteuropäischer Sozialformen: Haus und Gemeinde in vorindustriellen Gesellschaften*, Kultur und Gesellschaft, Bd. 5, (Stuttgart: Frommann und Holzboog), 1979.

idem, *Ahnen und Heilige: Namengebung in der europäischen Geschichte*, (München: C. H. Beck), 1993.

Mladenović, Ljubica, *Gradansko slikarstvo u Bosni i Hercegovini u XIX veku*, Kulturno nasljeđe, (Sarajevo: Veselin Masleša), 1982.

Özkaya, Yücel, *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumı*, 2. bsk., (İstanbul: YKY), 2010.

Patterson, Orlando, *Slavery and Social Death: a Comparative Study with a New Preface*, (Cambridge, Mass.: Harvard University Press), 2018.

Perišić, Miroslav, i Jelica Reljić, *Kultura Srba u Trstu 1751 — 1914*, (Beograd: Arhiv Srbije), 2016.

Philips, Paul C., *The Fur Trade*, I-II, concl. chapters by J. W. Smurr, (Norman: University of Oklahoma Press), 1961.

Pisani, Paul, *La Dalmatie de 1797 à 1815*, (Paris: A. Picard), 1893.

Pivec-Stelè, Melitta, *La vie économique des Provinces Illyriens (1809 — 1813)*, (Paris: Bossard), 1930.

Popović, Dušan J., *O Cincarima: Prilozi pitanju postanka našeg građanskog društva*, 2. dop. izd., (Beograd: Štamparija Drag. Gregorića), 1937.

Popović, Vasilj, *Zadruga. Istorijska rasprava*, p. o. iz "Narodnog jedinstva", (Sarajevo: Zemaljska štamparija), 1921.

Reindl-Kiel, Hedda, *Leisure, Pleasure and Duty. The Daily Life of Silahdar Mustafa, Eminence Grise in the Final Years of Murad IV (1635 — 1640)*, Otto Spies Memorial Lecture, edid. Stephan Conermann & Gül Şen, 2, (Berlin: EBverlag), 2016.

Religion and Trade: Cross-cultural Exchanges in World History, edid. Francesca Trivellato et alii, (Oxford and New York: Oxford University Press), 2014.

Rethinking the Fur Trade: Cultures of Exchange in an Atlantic World, ed. by Susan Sleeper-Smith, (Lincoln: University of Nebraska Press), 2009.

Rukavina, Nikola, *Trgovačka važnost Bosne i Hercegovine za doba Napoleonove Ilirije*, (Zagreb: s. n.), 1941.

Schafer, Edward H., *The Golden Peaches of Samarkand: a Study of Tang Exotics*, (Berkeley: UCP), 1963.

Schlesinger, Jonathan, *A World Trimmed with Fur: Wild Things, Pristine Places, and the Natural Fringes of Qing*, (Stanford: Stanford University Press), 2017.

Sevin, Nureddin, *On Üç Asırlık Türk Kıyâfet Tarihine Bir Bakış*, (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi), 1973.

Skarić, Vladislav, *Iz trgovačkih tevtera i pisama. Tevter Nikole Pavlovića i pisma Miće Hadžiavakumovića, trgovaca u Sarajevu*, (Zagreb: Privrednik), 1914, preštampano u: idem, *Izabrana djela*, 1, ed. Milorad Ekmečić, Kulturno nasljeđe, (Sarajevo: Veselin Masleša), 1985, pp. 313—55.

idem, "Srpski pravoslavni narod i Crkva u Sarajevu u 17. i 18. vijeku", *Izabrana djela*, II, *Prilozi za istoriju Sarajeva*, ed. Milorad Ekmečić, Kulturno nasljeđe, (Sarajevo: Veselin Masleša), 1985, pp. 5—158, (objavljeno prvi put 1928. g.).

idem, "Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije", *Izabrana djela*, I, ed. Milorad Ekmečić, Kulturno nasljeđe, (Sarajevo: Veselin Masleša), 1985, pp. 27—311, (objavljeno po prvi put 1937. g.).

Skovran, Anika, *Umetničko blago manastira Pive*, (Cetinje i Beograd: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture Crne Gore i Narodni muzej), 1980.

Srbsko-dalmatinski magazin, 1867, Zadar.

Srpski etnografski zbornik, Naselja i poreklo stanovništva, ur. Jovan Cvijić, XX, 1925, (Beograd: SKA), 1925.

Šabanović, Hazim, *Bosanski pašaluk*, Djela, XIV, Odjeljenje istorisko-filoloških nauka, 10, (Sarajevo: Naučno društvo NR BiH), 1959.

Šamić, Midhat, *Francuski putnici u Bosni na pragu XIX stoljeća i njihovi utisci o njoj*, Kulturno nasljeđe, (Sarajevo: Veselin Masleša), 1965.

Šljivo, Galib, *Bosna i Hercegovina 1813 — 1826*, (Tešanj: Planjax), 2016.

idem, *Bosna i Hercegovina 1827 — 1849*, (Tešanj: Planjax), 2016.

Šuput, Marica, *Srpska arhitektura u doba turske vlasti: 1459 — 1690*, (Beograd: SANU i Institut za istoriju umetnosti), 1984.

Tošković, Jovo B., *Odnosi između Bosne i Srbije 1805 — 6 i Boj na Mišaru*, (Subotica: Gradska štamparija), 1927.

Trivellato, Francesca, *The Familiarity of Strangers: the Sephardic Diaspora, Livorno, and Cross-cultural Trade in the Early Modern Period*, (New Haven: Yale University Press), 2009.

Vojnović, Knez, dr. Lujo, *Pad Dubrovnika, I—II*, (Zagreb: izdanje piščevo), 1908.

Younis, Hana, *Daša Jelić. Pogled u život jedne žene u posljednjim decenijama osmanske uprave u Sarajevu*, (Beograd: Everest Media), 2016.

eadem, *Od dućana do pozorišta. Sarajevska trgovačka elita 1851 — 1878*, (Sarajevo: Institut za historiju), 2018.

eadem, *Svakodnevnici život u Sarajevu (1850 — 1878)*, (Sarajevo: Centar za osmanističke studije), 2019.

Zlatar, Behija, *Zlatno doba Sarajeva (xvi stoljeće)*, (Sarajevo: Svjetlost), 1996.

ČLANCI

Aličić, Ahmed S., “Desetina u Bosni polovinom XIX vijeka”, *Prilozi Instituta za istoriju*, XVI/17, 1980, pp. 129—74.

Bayraktar Tellan, Elif, “Osmanlı Gayrimüslim Çalışmaları Çerçevesinde İstanbul Kürkçüleri”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, XXVII, 2017, pp. 115—37.

Bejtić, Alija, “Prilozi proučavanju naših narodnih pjesama. II”, *Bilten Instituta za proučavanje folkloru*, III, 1955, pp. 105—24.

Benedek, Péri, “A Janissary’s Son Turned Druggist and his Highly Successful Designer Drug in 16th — 17th Century”, *Osmanlı İstanbulu*, IV, edid. Feridun M. Emecen et alii, (İstanbul: 29 Mayıs Üniversitesi), 2016, pp. 643—54.

Beyhan, Mehmet Ali, “Yeniçeri Ocağının Kaldırılışı Üzerine Bazı Düşünceler, *Vak'a-i Hayriyye*”, *Osmanlı*, VII, edid. Güler Eren et alii, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları), 1999, pp. 258—72.

Bir, Attila et alii, “Türk Menzil Okçuluğu, Yay ve Okları”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, VIII/1, 2006, pp. 39—67.

Bojanić, Dušanka, “Carigradski rukopis Mahmudkadićevog ‘Ustanka srpske raje’ — turskog vojnog pohoda na Srbiju 1813”, *Vesnik vojnog muzeja*, XVI, 1970, pp. 79—86.

Bourdieu, Pierre, “The Forms of Capital”, *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, ed. John G. Richardson, (New York: Greenwood Press), 1986, pp. 241—58.

Božić, Ivan, “Svijet ratničkih družina i katuna”, *Istorija Crne Gore*, II/2, (Titograd: Istorijski institut), 1970, pp. 348—70.

- Busuladžić, Mustafa, "Resulbegovići", *Novi Behar*, g. XI, № 7—8, 9—11, 12, 1937, pp. 101—04, 154—56, 181—83.
- idem, "Osman-paša Resulbegovići", *Gajret. Kalendar za god. 1939*, (Sarajevo: Gajret), 1938, pp. 275—83.
- Bušatlić, Hafiz A. [bdulah Ajni], "Jedno pogrešno shvaćanje i nepravilno knjiženje kod 'Evladijet vakufa' u Bosni i Hercegovini", *Novi Behar*, v/13—14, 15, 1932, pp. 201—02, 212—15.
- Crone, Patricia, "Quraysh and the Roman Army: Making Sense of the Meccan Leather Trade", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, LXX/1, 2007, pp. 63—88.
- Cvijić, Jovan, "Uzroci metanastazičkih kretanja", *Naučnici*, ed. Vojislav Đurić, Srpska književnost u 100 knjiga, 81, (Novi Sad i Beograd: Matica srpska i SKZ), 1972, pp. 106—30, (objavljeno prvi put 1921).
- idem, "Posledice migracija", *Naučnici*, ed. Vojislav Đurić, Srpska književnost u 100 knjiga, 81, (Novi Sad i Beograd: Matica srpska i SKZ), 1972, pp. 130—82, (objavljeno prvi put 1921).
- Čar-Drnda, Hatidža, "Zbirka Sidžila Gazi Husrev-begove biblioteke", *AGHbB*, XIII—XIV, 1987, pp. 53—67, (Anali Gazi Husrev-begove biblioteke= *AGHbB*).
- eadem, "Šerijatski sidžili i njihova zastupljenost u Bosni i Hercegovini", *AGHbB*, XXI—XXII, 2003, pp. 85—94.
- Čubrilović, Vasa, "Istoriska osnova Višnjićevoj pesmi Boj na Mišaru", *Prilozi za proučavanje narodne poezije*, v/1—2, 1938, pp. 56—67.
- Ćorović, Vladimir, "Bosansko-hercegovački trgovci u Dalmaciji (Prilog sarajevskoj trgovini s kraja XVIII veka)", *Godišnjica Nikole Čupića*, XXXV, 1923, pp. 212—23.
- Dinić, Mihailo J., "Dubrovačka srednjovekovna karavanska trgovina", *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1—4, 1937, pp. 119—46.
- Dizdar, Hamid, "Vino piju age Sarajlije na Ilidži pokraj Sarajeva", *Odabrani arhivistički i historijski radovi Hamida Dizdara*, edid. Almira Alibašić i Ismeta Džigal-Berkovac, (Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo), 2008, pp. 155—63, (prvi put objavljeno u: *Jugoslovenska pošta*, Sarajevo, X, 1938, № 2741, p. 10).
- Dorđević, Miroslav, "Karadorđev ratni plan iz 1813", *Vojno-istorijski glasnik*, III/1, 1952, pp. 97—114.
- Ekmečić, Milorad, "Internacionalni i interkontinentalni migracioni pokreti iz Jugoslovenskih zemalja od kraja XVIII vijeka do 1941. godine", *GID BiH*, XX, 1972—73, pp. 101—36, (*Godišnjak Društva istoričara BiH= GID BiH*).
- Faroqhi, Suraiya, "The Early History of Balkan Fairs", *Südost-Forschungen*, XXXVII, 1978, pp. 50—68.
- Filipović, Milenko S., "Cincari u Bosni", *Zbornik radova Etnografskog instituta*, II, 1951, pp. 53—108.
- Filipović, Nenad, "Šerifovići, Šerifzade ili Šerifića", *Odjek*, v, 1986, p. 25.
- idem, "O bosanskim i muslimanskim prezimenima, ponovo", *Odjek*, x, 1986, pp. 23—24.

- idem, "Nekolike sitnice o prezimenima", *Odjek*, XIII—XIV, 1986, pp. 24—25.
- idem, "Rudnici i kovnice novca u Rumeliji i Bosni krajem XVI i u prvoj polovini XVII stoljeća", *Balkanica*, XX, 1989, pp. 243—59.
- idem, "Osmanska Bosna i Osmansko Carstvo u djelu *Stvaranje Jugoslavije 1790 — 1918* Milorada Ekmečića", *POF*, XL, 1990, pp. 433-57.
- idem, "Jedan hudždžet (*Hüccet*) o ostavini iza Osman Mazhar-paše Sulejmanpašića-Skopljaka", *POF*, LXII, 2012, pp. 215—37.
- idem, "Da li je postojalo samostalno osmansko Bosansko krajište 1448 — 1463. godine?", *POF*, LXIV, 2014, pp. 167—206.
- Filipovic [=Filipović], Nenad, "Quelques particularités de l'institution matrimoniale dans le begovat de Bosnie", *La Culture Urbaine des Balkans (XVe-XIXe Siècles)*, III, edid. Verena Han et alii, (Belgrade et Paris: L'Institut des études balkaniques et la Maison des sciences de l'homme), 1991, pp. 183—90.
- Findley, Carter, "Sir James Redhouse 1812 — 1892: The Making of a Perfect Orientalist", *Journal of the American Oriental Society*, XCIX/4, 1979, pp. 572—600.
- Fotić, Aleksandar, "Rustem-pašin Vakuf u Beogradu (İcâreteyn)", *Istorijski časopis*, XXXVIII, 1991. pp. 233—41.
- idem, "Institucija amana i primanje podaništva u Osmanskom Carstvu: Primer sremskih manastira 1693 — 1696", *Istorijski časopis*, LII, 2005, pp. 225—56.
- idem, "The Introduction of Coffee and Tobacco to the Mid-West Balkans", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, LXIV/1, 2011, pp. 89—100.
- Gadžo-Kasumović, Azra, "O sidžilima u Gazi Husrev-begovoj Biblioteci", *AGHbB*, XXI—XXII, 2003, pp. 41—84.
- eadem, "Funkcija Osmanskog valije u Bosanskom ejaletu i dokumenti koje je izdavao", *AGHbB*, XXXIII, 2012, pp. 5—58.
- Gadžo Kasumović [=Gadžo-Kasumović], Azra, "Bosanski tvrđavski čuvari-mustahfi-zi", *AGHbB*, XXXIX, 2018, pp. 81—102.
- Genç, Mehmet, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, ed. Osman Okyar, (Ankara: Hacettepe Üniversitesi), 1975, pp. 231—96.
- Hadžibajrić, Fejzulah, "Dvadesetogodišnjica smrti Hadži Mujage Merhemića (1959 — 1979)", *Glasnik IVZ*, XLII, 1979, № 2, 4, pp. 203-10, 415—20.
- Hadžijahić, Muhamed, "Ibrahim Bajraktar Pinjo", *Novi Behar*, VI, 1932—33, № 23, pp. 320—22.
- idem, "Die privilegierten Städte zur Zeit des osmanischen Feudalismus. Mit besonderer Berücksichtigung der Privilegien der Stadt Sarajevo", *Süd-Ost Forschungen*, XX, 1961, pp. 130—58.
- idem, "Die Kämpfe der Ajane in Mostar bis zum Jahre 1833", *Süd-Ost Forschungen*, XXVIII, 1969, pp. 123—81.
- Hajdarhodžić, Hamdija, "Hercegovačke porodice u XVIII vijeku (Prilog). I dio — Hercegovačke porodice od 1700. do 1714.", *GZM*, E, n. s., XXXII, 1977, pp. 105—82.

- Hajdarović, Rašid, "Orientalna zbirka Arhiva grada Sarajeva", *Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, II, 1962, pp. 101—12, (= GAD BiH).
- Handžić, Adem, "Bosanski namjesnik Hekim-oglu Ali-paša", *POF*, V, 1954 — 55, pp. 135—80.
- Hauptmann, Ferdo, "Austrijski konzulat u Travniku (struktura i poslovanje)", *Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, II/2, 1962, pp. 71—87.
- Hörmann, Kosta, "Lov na sokolovima", *GZM*, II, 1890, pp. 228—33.
- Husić, Aladin, "Demografski i konfesionalni trendovi u srednjoj Bosni od početka 17. do sredine 19. stoljeća", *POF*, LXVII, 2017, pp. 139—68.
- Inalcık, Halil, "The Ottoman Economic Mind and the Aspects of Ottoman Economy", *Studies of the Economic History of the Middle East*, ed. Michael A. Cook, (Oxford: Oxford University Press), 1970, pp. 207—18.
- idem, "Yük (Himl) in the Ottoman Silk Trade, Mining, and Agriculture", *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Rule*, (Bloomington. Ind.: Indiana University Press), 1993, pp. 432—60.
- Ivić, Aleksa, "Katastrofa Srbije 1813. godine", *Iz doba Karađorđa i sina mu kneza Aleksandra*, pog. Radovan Samardžić, (Beograd: Prosveta), 1984, pp. 55—65.
- Jennings, Ronald, "The Office of *Vakil* (*Wakil*) in 17th Century Ottoman Sharia Courts", *Studia Islamica*, XLII, 1975, pp. 147—69.
- Kafadar, Cemal, "Janissaries and Other Riffraff of Ottoman Istanbul: Rebels without a Cause?", *International Journal of Turkish Studies*, XIII/1—2, 2007, Festschrift Norman Itzkowitz, pp. 113—34.
- Kalajdzija, Alen, "Usmeno jezičko stvaralaštvo Umihane Čuvidine", *Predstandardni (sic!-N. F.) idiom bosanske alhamijado literature*, (Sarajevo: Institut za jezik), 2019, pp. 160—77.
- Kévonian, Kéram, "Marchands arméniens au XVIIIe siècle. A propos d'un livre arménien publié à Amsterdam en 1699", *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, XVI, 1975, pp. 199—244.
- Khachikian, Levon, "Le registre d'un marchand arménien en Perse, en Inde et au Tibet", *Annales, Economies, Sociétés, Civilizations*, XXII, 1967, pp. 231—78.
- Korkut, Derviš M., "Mestvičina ćefilema iz 1841 g.", *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva*, II, 1966, pp. 103—18.
- Köprülü, Bülent, "Evvelki Hukukumuzda Vakıf Nev'iyetleri ve İcareteynli Vakıflar. Fasil:iv", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, XVIII/1, 1952, pp. 215—57.
- Kreiser, Klaus, "İcareteyn: zur "doppelten" Miete im osmanischen Stiftungswesen", *Raiyyet Rüşümü. Essays Presented to Halil İnalçık on his Seventieth Birthday by his Colleagues and Students*, *Journal of Turkish Studies*, x, 1986, pp. 219—26.
- Kreševljaković, Hamdija, "Han Kolobara u Sarajevu. Povodom požara 29. XII. 1937.", *Novi Behar*, XI, 1937 — 38, № 13—16, pp. 202—06.

- idem, "Merhum Hadži Hasanaga Nezirhodžić", *Narodna uzdanica. Kalendar za g. 1944*, (Sarajevo: Narodna uzdanica), 1943, pp. 174 — 75.
- idem, "Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini (1463 — 1878). II. Mostar", *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, XXXV, 1951, pp. 61—138.
- idem, "Banja Luka", *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini*, Izabrana djela, edid. Avdo Sućeska i Enes Pelidija, II, Kulturno nasljeđe, (Sarajevo: Veselin Masleša), 1991, pp. 293—337.
- idem, "Čengići. Prilog proučavanju feudalizma u BiH", *Izabrana djela*, I, edid. Avdo Sućeska i Enes Pelidija, Kulturno nasljeđe, (Sarajevo: Veselin Masleša), 1991, pp. 388—413 (prvi put objavljeno 1959. g.).
- Kütükoğlu, Mübahat S., "1253 Mâli Yılına Âid Saraybosna Gümrük Defteri", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, VIII—IX, 1979 — 80, pp. 23—36.
- Lazarević, Radenko, "Grahovsko polje", *Glasnik Srpskog geografskog društva*, XXIX, 1949, pp. 143—46.
- Manderalo, Stipo "Livanjski Kujundžići", *GZM, E, n. s.*, XLVIII—XLIX, 1996 — 99, pp. 187—216.
- Medenica, Radosav, "Andrija Luburić", *Naša narodna epika i njeni tvorci: Crnogorsko-hercegovačka planinska oblast postojbina patrijarhalne kulture i epske pesme Dinaraca*, (Cetinje: Obod), 1975, pp. 306—73.
- Mujić, Muhamed A., "Pitanje nastanka Srpske pravoslavne crkve u Mostaru i njena popravka 1833. godine", *POF*, XXVI, 1976, pp. 79—104.
- Nedeljković Piper, Jelena, "Zbirka Andrije Luburića", *Arhivist*, I, 1961, pp. 27—29.
- Omanović-Veladžić, Alma, "Hasečija Mehmed Memiš-aga Mačković i sarajevska svakodnevnica", *POF*, LIX, 2010, pp. 215—25.
- eadem, "Crtime iz života jednog kadije: Mehmed (Muhamed) Seid-efendija Hajrić-Homarija", *POF*, LXVII, 2017, pp. 327—70.
- Pamuk, Şevket, "The Great Ottoman Debasement, 1808 — 1844: A Political Economy Framework", *Histories of the Modern Middle East. New Directions*, edid. Israel Gershoni et alii, (Boulder: Lynne Rienner Publishers Inc.), 2002, pp. 21—35.
- Papić, Mitar, "Arhivski materijal i rukopisi u Narodnoj biblioteci Bosne i Hercegovine", *Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, IV—V, 1965, pp. 63—74.
- Petrović, Đurđica, "Nekoliko podataka o igri džilit u našoj prošlosti", *Vesnik Vojnog muzeja*, VI—VII, 1962, pp. 135—44.
- eadem, "Trgovina proizvoda domaćih oružara u jugoslovenskim oblastima pod Turcima u XVIII i XIX veku", *GZM, E, n. s.*, XLIII—XLIV, 1989, pp. 1—26.
- Popović, Toma, "Trgovci Muslimani u balkanskoj spoljnoj trgovini u XVI veku", *Istorijski časopis*, XXXIII, 1986, pp. 57—82.
- idem, "Izvoz balkanskog krzna u XVI veku", *Istorijski časopis*, XXXV, 1988, pp. 45—53.
- Popović, Vasilj, "Jedan pogled na finansijske i valutne neprilike Turske u vreme Hatišerifa od Gilhane", *Glasnik Skopskog naučnog društva*, II/1—2, 1927, pp. 127—34.

- idem, "Trgovina Budimlića u prvoj polovini XIX. stoleća", *Narodna starina*, VI/14, 1927, pp. 59—70.
- idem, "Trgovina i promet Bosne u Napoleonovo doba", *Spomenik SKA*, LXIX, 1929, pp. 85—91.
- idem, "Borba bosanske muslimanske čaršije protiv nereda i korupcije 1818. godine", *Zbornik u Čast Bogdana Popovića*, (Beograd: Geca Kon), 1929, pp. 380—83.
- idem, "Jedan spor o trgovačko nasledstvo sarajevskih Miletića s kraja 18. veka", *Godišnjica Nikole Čupića*, XLII, 1933, pp. 182—89.
- Sahillioğlu, Halil, "Hicri 1167 (M. 1754) Kürk Fiyatı ve Kürkçü Nizamı", *Prof. Dr. Mübahat Kütükoğlu'na Armağan*, ed. Zeynep Tarım-Ertuğ, (İstanbul: İ. Ü. Edebiyat Fakültesi), 2006, pp. 595—612.
- Salzmann, Ariel, "An Ancien Régime Revisited: "Privatization" and Political Economy in the Eighteenth-Century Ottoman Empire", *Politics & Society*, XXI/4, 1993, pp. 393—423.
- Samardžić, Radovan, "Kulturna obnova i moralno obrazovanje u XVI i XVII veku", *Književnost*, LVI/1, 1973, pp. 10—55.
- idem, "Vukov povratak istoriji", *Pisci srpske istorije*, II, (Beograd: Prosveta), 1981, pp. 71—136.
- al-Sarraf, Shihab, "Mamluk *Furūsiyah* Literature and Its Antecedents", *Mamluk Studies Review*, VIII/1, 2004, pp. 141—200.
- Semiz, Savo N., "Bilješke o zanatima u Mostaru", *GZM*, XVI, 1904, pp. 154—59.
- Skarić, Vladislav, "Sarajevska mahala Ferhadija 1850—55.", *Izabrana djela*, II, *Prilozi za istoriju Sarajeva*, ed. Milorad Ekmečić, Kulturno nasljeđe, (Sarajevo: Veselin Masleša), 1985, pp. 222—28.
- idem, "Turski dokumenti o srpsko-pravoslavnom narodu i crkvi u Sarajevu", *Izabrana djela*, II, *Prilozi za istoriju Sarajeva*, ed. Milorad Ekmečić, Kulturno nasljeđe, (Sarajevo: Veselin Masleša), 1985, pp. 262—69.
- idem, "Trebinje u 18. vijeku", *Izabrana djela*, III, *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine*, ed. Milorad Ekmečić, Kulturno nasljeđe, (Sarajevo: Veselin Masleša), 1985, pp. 131—69, (prvi put objavljeno u: *GZM*, XLV/2, 1933, pp. 39-70).
- Sofronijević, Mira, "Luka Čelović Trebinjac. Najveći dobrotvor Beogradskog univerziteta", *Zadužbinar*, VI, 2018, pp. 17—43.
- Spaho, Fehim Dž., "Arhiv Orijentalnog instituta u Sarajevu", *POF*, XXV, 1975, pp. 30—41.
- Stanić, Radomir, "Prilog proučavanju starih mostarskih zanata", *GZM*, E, n. s., XXII, 1967, pp. 145—60.
- Stoianovich, Traian, "The Conquering Balkan Orthodox Merchant", *The Journal of Economic History*, XX/2, 1960, pp. 234—313.
- Sućeska, Avdo, "Mâlikâna (doživotni zakup državnih dobara u Osmanskoj državi)", *POF*, VIII—IX, 1958 — 59, pp. 111—42.
- Šabanović, Hazim, "(Inna Lillahi) Riza ef. Muderizović 1868 — 1943", *Novi Behar*, XVI/6, 1944, pp. 98—99.

idem, "Turski diplomatski izvori za istoriju naših naroda", *POF*, I, 1950, pp. 117—49.

idem, "Bosanski divan", *POF*, XVIII—XIX, 1968 — 69, pp. 9—45.

Šljivo, Galib, "Otvaranje Austrijskog carskog konzulata u Bosni 12. maja 1808.", *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću u spisima stranih izvještača*, (Tešanj: Planjax), 2008, pp. 7—54.

idem, "Zatvaranje Austrijskog carskog konzulata u Bosni 18. januara 1821. godine", *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću u spisima stranih izvještača*, (Tešanj: Planjax), 2008, pp. 55—78.

Tekin, Zeki, "Osmanlılarda Kürk Kullanımı", *Türkler*, x, edid. Hasan Celâl Güzel et alii, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları), 2014, pp. 644—49.

Tepić, Ibrahim, "Trgovina Despića u prvoj polovini XIX vijeka (Prilog proučavanju nastanka buržoazije u Bosni i Hercegovini)", *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, xx, 1972 — 73, pp. 65—100.

Tietze, Andreas, "Eine griechisch-türkische Etymologie und ihr kulturhistorischer Hintergrund", *Zeitschrift für Balkanologie*, xxxiii/1, 1997, pp. 98—100.

Tošković, Jovo B., "Ličnost kapetana Kulina u Višnjićevoj pesmi 'Boj na Mišaru'", *Istorijski članci i prikazi*, (Beograd: Glavni savez srpskih zemljoradničkih zadruga), 1933, pp. 7—16.

idem, "Pokušaj Austrije da zauzme Beograd 1808. g. i Napoleonov plan o podeli Turske", *Istorijski članci i prikazi*, (Beograd: Glavni

savez srpskih zemljoradničkih zadruga), 1933, pp. 41—64.

Trako, Salih "Predavanje Mesneviye i mesnevihani u Sarajevu", *AGHbB*, XIII—XIV, 1987, pp. 221—26.

Traljić, Seid M., "Prilozi poznavanju trgovačkih veza s Ankonom i Senigalijom u XVII i XVIII stoljeću", *Pomorski zbornik*, VIII, 1970, pp. 643—56.

Truhelka, Ćiro, "Gazi Husrefbeg, njegov život i njegovo doba", *GZM*, xxiv, 1912, pp. 91—232.

idem, "Bošnjaci i Prvi srpski ustanak", *GZM*, xxix, 1917, pp. 244—96.

Trojanović, Sima, "Naše kiridžije", *Srpski etnografski zbornik*, XIII, (Beograd: SKA), 1909, pp. 1—153.

Vinaver, Vuk, "Sarajevski trgovci u Dubrovniku sredinom XVIII vijeka", *GID BiH*, VI, 1954, pp. 249—65.

Yarci, Güler, "Osmanlı Kürk Ticaretinde Bir Ölçü Birimi: Beden", *Beden Kitabı*, edid. Emine Gürsoy-Naskali ve Aylin Koç, (İstanbul: Kitabevi), 2009, pp. 485—509.

Žeravčić, Momčilo V. "O Zbirci turskih dokumenata nađenih u zaostavštini Andrije Luburića", *Arhivist*, II, 1954, pp. 61—71.

idem, "Turski dokumenti u Državnom arhivu NRS", *Istorijski glasnik*, 1—2, 1957, pp. 63—68.

Doktorske i magistarske teze te radovi u rukopisu:

Çolak, Orhan M., *Arşiv Belgelerinin Işığında Sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa'nın Hayatı, İcraatı ve Hayratı*, magistarski rad u rukopisu, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 1997.

Filipović, Nenad M., *Veliki vezir Kodža Sinan-paša i spaljivanje moštiju Sv. Save Nemanjića (1594)*, magistarska teza u rukopisu, Univerzitet u Beogradu, 1991.

Hadžibajrić, Fejzulah, *Hadži Mujaga Merhemić, Život i rad*, šapirografisani rukopis za internu upotrebu, Sarajevo, 1959.

Radoš, Ruža, *Namjesnik Bosanskog ejaleta Ali-paša Hekimoğlu (1736 — 1748) i Dubrovačka Republika*, doktorski rad u rukopisu, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 2017.

Sunar, Mehmet Mert, *Cauldron of Dissent: A Study of the Janissary Corps, 1807 — 1826*, Ph.D. thesis in manuscript, State University of New York, Binghamton, 2006.

RJEČNICI, ENCIKLOPEDIJE, ENCIKLOPEDIJSKE NATUKNICE

Aybakan, Bilal, "Vekâlet", *Türk Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (= TDVİA).

Baysun, M. Cavid, "Musâdere", *İslâm Ansiklopedisi*.

Bujas, M., "Andrija Luburić", *Srpski biografski rečnik*, V, Kv-Mao, edid. Čedomir Popov et alii, (Novi Sad: Matica srpska), 2011.

Filipovic [=Filipović], Nenad, "Porte", *Europe, 1450 to 1789: Encyclopaedia of the*

Early Modern World, ed. Jonathan Dewald, (New York: Charles Scribner's Sons), 2004.

Genç, Mehmet, "Osmanlı Devletinde İç Gümrük Rejimi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, III, (İstanbul: İletişim), 1993, pp. 786—90.

Gerber, Haim, "Mushâ", *The Encyclopaedia of Islam*².

Gözübenli, Beşir, "Şirket", *Türk Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*.

Gündüz, Filiz, "Okmeydanı", *Türk Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*.

Hacak, Hasan, "Müşâ", *Türk Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*.

Koçu, Reşad Ekrem, *Türk Giyim, Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, (Ankara: Başnur Matbaası), 1967.

Kütükoğlu, Mübahat S., "Osmanlılar'da Gümrük", *Türk Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*.

Öğün, Tuncay, "Müşâdere. Osmanlılar'da", *Türk Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*.

Özcan, Abdülkadir "Alemdar", *Türk Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*.

idem, "Bayraktar", *Türk Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*.

idem, "Güreş", *Türk Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*.

Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika, XX, *Petogodan-pogdegod*, ed. Darinka Gortan-Premk, (Beograd: Institut za srpski jezik SANU), 2017.

Redhouse, Sir James W., *A Turkish and English Lexicon*, (Constantinople: The American Mission and A. H. Boyajian), 1890.

Skok, Petar, *Etimologijski rječnik hrvatskog ili srpskog jezika, II, K-ponil.*, edid. Mirko Deanović et alii, (Zagreb: JAZU), 1972.

Şener, Mehmet, “Av. Fıkıh”, *Türk Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*.

Tomar, Cengiz, “Müsâdere”, *Türk Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*.

Vlajinac, Milan, *Rečnik naših starih mera u toku vekova, I—IV*, (Beograd: SANU), 1961 — 74.

Internet:

https://en.wikipedia.org/wiki/Sea_of_Azov#Fauna, pristupljeno 3. VI 2019.

NENAD FILIPOVIĆ

Ibrahim-Alemdâr Pinjo, Jeftan Kovačević and the Sarajevo export commerce via Dubrovnik (ca 1824 — 1825)

In this paper it is analysed using the methods of the economic microhistory a letter written by a notable from Sarajevo, certain Ibrahim-alemdâr Pinjo. The letter is datable either in 1824 or in 1825. In his letter, Pinjo was recommending a Serbian-Orthodox merchant from Sarajevo, Jeftan Kovačević, originally native of Mostar in Hercegovina. The addressees of recommendation were the custom officers of the Trebinje custom-house lead by the revenue farmers of that custom-house: a Muslim notable family from the border town of Trebinje, the Resulbegovićs. Pinjo was seeking for a special treatment on behalf of Jeftan Kovačević who was exporting hare skins via the port of Dubrovnik. The paper provides review of the state of preservation and research of the Ottoman personal, family, and private archives in Bosnia and Hercegovina. The critical edition of the Ottoman original is provided, accompanied by Bosnian translation. For the purpose of the better understanding of the source, the biographies of both Pinjo and Kovačević are added. The paper dwells upon the economic, political, and social role of the janissaries in Sarajevo during the first three decades of the 19th century. Also the paper is devoted to the phenomenon of the Serbian Orthodox merchant diasporas from Bosnia and Hercegovina during the very same period. Another subject treated in paper were the Bosnian and Balkan production, commerce and export of the raw fur and skins, of their semi-products as well as of their final products. Those

questions are especially illustrated using the traffic of *zečina* (hare skins). The role of Bosnia in the premodern global exchange was reviewed as well as the importance of the Bosnian raw materials for the European production of both felt and hats (1550 — 1880). Equally, the Ottoman system of the internal and international customs in Bosnia together with the role of that system in the traffic with the Bosnian fur and skins are dwelt upon. It is shown that Dubrovnik even after the fall of the independent Republic (the fall took place in phases: 1806, 1808. 1814 — 1815) – pace the declinist paradigm in the ex-Yougoslav historiographies – continued to be an important international export port, especially for Bosnia and Hercegovina.

KEYWORDS: *Ibrahim-alemdâr Pinjo, Jeftan Kovačević, Sarajevo, Dubrovnik, Mostar, Trebinje, zvjerka (fur), zečina (hare skins), customs, Andrija Luburić*